

जीवन-दर्शन

म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय

निपट

सं. क्र.

204e

महाकवि
खलिल जिव्रान

REFBK-0007565

अनुवादक
रघुनाथ पणेशे जोशी

10/05/21

104329

9413169.

204e

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे
ग्रंथालय
संमृद्धी योजना

*

१९७०

*

सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला : पुष्प २६ वें

जीवन-दर्शन

महाकवि खलिल जिब्रान
याच्या The Prophet नामक विख्यात ग्रंथाचा अनुवाद

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वतंत्र

नमुन्या ७५३९९ दि. ७/११/२०१९

२०५९ दि. १८/३/०९

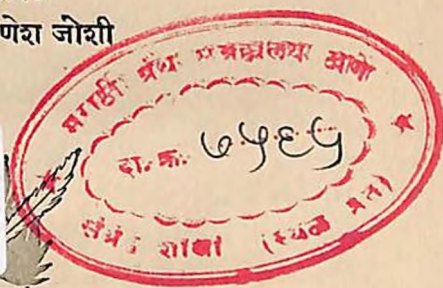
अनुवादक

रघुनाथ गणेश जोशी

REFBK-0007565

REFBK-0007565

विषयात्मक

चतुर्थावृत्ति : १९९१]

[मूल्य २॥ रुपये

प्रकाशक
रघुनाथ गणेश जोशी
सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला
टिळक रोड, पुणे २

संपादक
आचार्य शं. द. जावडेकर
आचार्य स. ज. भागवत

मुद्रक
श्री. र. राजगुरु
राजगुरु प्रेस, ४०५ नारायण, पुणे २

दर्शन-परिचय

काराग्रहवासांतील जीवन तत्त्वचिंतनाला आणि आत्मशोधनाला विशेष अनुकूल असल्याचें अनुभवास आलेलें आहे. म. गांधींच्या (१९३० मधील सत्याग्रहाच्या चळवळींत खलिल जिब्रानचा Prophet हा मूल्यवान् ग्रंथ सत्याग्रहींच्या हातीं पडला. तेव्हांपासून सत्याग्रही सेवकांमध्ये या ग्रंथाला मोठी मान्यता मिळाली आहे.) मला स्वतःलाहि या ग्रंथांतील विचारसौंदर्यानें चांगलेंच आकर्षित केलें. गेल्या दहा-बारा वर्षांत अध्यापन-प्रवचनद्वारा मी या ग्रंथाचा प्रचार करित आलों आहे आणि त्यामुळें हा मराठी अनुवाद वाचकांच्या हातीं देतांना मला फार आनंद वाटत आहे. सहा वर्षांपूर्वी श्री. किशोरलालभाई मश्रूवाला यांनीं Prophet चा गुजराथी अनुवाद केला आहे. अलीकडे हिंदींतहि तो झाला आहे. श्री. महादेवभाई देसाई यांनीं म. गांधींच्या 'हरिजन' पत्रामध्ये याची खूप प्रशंसा केली होती आणि Prophet मधील श्रमावरील प्रवचन अवतरिलें होतें. नागपूरच्या 'विहंगमां'तून खलिल जिब्रानच्या The Madman आणि The Wanderer या पुस्तकांचे श्री. काकासाहेब कालेलकर यांनीं केलेले अनुवाद प्रसिद्ध झाले आहेत. Sand and Foam याचाहि काकासाहेबांनीं केलेला अनुवाद मी पाहिला आहे. (The Prophet हें खलिल जिब्रानच्या सर्व पुस्तकांत अत्यंत श्रेष्ठ पुस्तक आहे. मला आशा आहे, कीं प्रस्तुत अनुवादाचे द्वारा महाराष्ट्रीय वाचकांत खलिल जिब्रानचे इतर ग्रंथहि वाचण्याची जिज्ञासा जागृत होईल आणि त्यांचेहि अनुवाद ग्रंथरूपानें प्रसिद्ध होतील.)

इतक्या सुंदर ग्रंथाची निर्मिति करणाऱ्या थोर ग्रंथकाराचें जीवन जाणण्याची इच्छा होणें अगदीं स्वाभाविक आहे; पण दुःखाची गोष्ट कीं या ग्रंथकाराचें चरित्र अद्यापि कोठेंच उपलब्ध होत नाहीं व त्याच्या

ग्रंथांच्या प्रकाशकांनी जी कांहीं तुटपुंजी माहिती दिली आहे तिच्या-
वरच भूक भागवून घ्यावी लागते. खलिल जिब्रान याचा जन्म इ. स.
१८८३ मध्ये सीरिया देशातील माउंट लेबनॉनमध्ये झाला. यहुदी
लोकांचे अनेक पैगंबर या प्रदेशांत जन्म पावल्यामुळे इतिहासांत
याची फार प्रसिद्धि आहे. बारा वर्षांचा असतांना तो आपल्या आई-
बापांबरोबर बेल्जियम, फ्रान्स आणि अमेरिका या देशांत गेला होता;
पण सुमारे दोन वर्षांनंतर तो आपल्या सीरिया देशाला परत आला
आणि बइरुतच्या 'अल् हिकमत' पाठशाळेंत दाखल झाला. इ. स.
१९०३ मध्ये तो पुनः अमेरिकेला गेला आणि तेथे पांच वर्षे राहून
चित्रकलेचा अभ्यास करण्यासाठी पुनः फ्रान्समध्ये गेला. इ. स. १९१२
मध्ये अमेरिकेंत जाऊन तेथेच स्थायी झाला. १९३१ मध्ये अंत होई-
पर्यंत तो न्यूयॉर्कमध्येच राहिला होता. अरबी भाषेमध्ये त्याने विपुल
ग्रंथरचना केली आहे. (अरबी भाषा जाणणारे लक्षावधि लोक त्याला
अलौकिक प्रतिभेचा पुरुष मानितात. खलिल जिब्रान हा महाकवि,
तत्त्वज्ञानी आणि चित्रकार होता. त्याची कीर्ति सर्व जगभर पसरली
आहे. त्याच्या ग्रंथांची भाषांतरे विसांहून अधिक भाषांत झालेलीं
आहेत आणि त्याने काढिलेलीं चित्रे पाश्चात्य देशांतील बहुतेक प्रमुख
नगरांत दाखविलीं गेलीं आहेत. सुमारे १९१८ पासून त्याने इंग्रजींत
रचना करण्यास प्रारंभ केला. इंग्रजीमध्ये त्याची एकंदर नऊ पुस्तके
प्रसिद्ध आहेत. त्याच्या सर्व पुस्तकांत त्याची स्वतःची चित्रेहि
दिलेली आहेत.)

(खलिल जिब्रान याची चित्रकार म्हणूनहि सर्वत्र ख्याति झालेली
आहे. त्याच्या वाङ्मयाप्रमाणेच त्याची चित्रकलादेखील आध्यात्मिक
वृत्तीने भरलेली आहे. त्याच्या चित्रांतील मानवाकृती दिगंबर
असतात, पण त्यामुळे कोठेहि पावित्र्याची हानि झालेली मला भासली
नाहीं. कवि आणि चित्रकार असा योग फार दुर्मिळच. विलियम ब्लेक
(William Blake), रसेल (A. E.), रवीन्द्रनाथ ठाकुर हे

असे विरल कलावंत होऊन गेले. खलिल जिब्रान याची गणनाहि यांच्याच मालिकेत करण्यासारखी आहे. प्रख्यात फ्रेंच शिल्पकार ऑगस्ट रोडिन (Auguste Rodin) याने खलिलच्या चित्रांची विलियम ब्लेक याच्या चित्रांशी तुलना केली आहे. 'प्रॉफेट' मध्ये त्याची बारा चित्रे दिली आहेत. महाराष्ट्रीय वाचकांना त्याच्या चित्र-कलेचाहि थोडा आस्वाद चाखण्यास मिळावा, म्हणून त्यांतील कांहीं निवडक चित्रे या अनुवादाबरोबर देण्यांत येत आहेत.

'मॅडमन' हा खलिलचा पहिला इंग्रजी ग्रंथ होय. तो १९१८ मध्ये प्रसिद्ध झाला. या प्रथम कृतीतहि त्याच्या प्रतिभेच्या बहुतेक छटा आपणांस पहावयास मिळतात. "मी वेडा कसा झालों?" या नांवाखाली या ग्रंथाची कल्पना सूचित केलेली आढळेल. 'The Madman' आणि 'The Prophet' यांच्या दरम्यान त्याचे दोन ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्याचे सांगतात; पण मला ते ग्रंथ पहावयास सांपडले नाहीत. त्यांचे स्वरूप काय आहे याचीहि मला कोठे माहिती मिळू शकली नाही. 'सॅंड अँड फोम' (१९२५) यांत जीवनाच्या सागरावर लावलेल्या ज्ञान-कणिका त्याने उधळून दिल्या आहेत. 'Jesus : The Son of Man' (१९२८) या पुस्तकांत त्याने येशू ख्रिस्ताचे चरित्र वर्णिले आहे. ख्रिस्ताच्या जीवनांत ज्या ज्या व्यक्तींचा संबंध आला आहे, त्या त्या व्यक्तींच्या मुखांनी हें ख्रिस्तचरित्र वदविले असल्यामुळे यांत नावीन्य आणि ताजेपणा निर्माण झाला आहे. 'The Earth Gods' (१९३१) या पुस्तकाने आपल्यावर विशेष छाप पाडिली नाही असे श्री. किशोरलालभाईंनी लिहिले आहे. पण श्री. काकासाहेब कालेलकरांना त्याची कल्पना फारच भव्य वाटते. मला हें पुस्तक अद्यापि पहावयास मिळाले नसल्यामुळे कांहींच सांगतां येत नाही. 'The Wanderer' आणि 'The Garden of the Prophet' हे दोनहि ग्रंथ कवीच्या मृत्यूनंतर प्रसिद्ध झाले. वॉडरर (१९३२) मध्ये जीवनाच्या परिणतावस्थेतील अनेक अनुभव

लहान लहान गोष्टींच्या रूपाने गुंफलेले आहेत. जीवनाचा कटु अनुभव त्यांत मिळालेला असला तरी त्यांत भरपूर माधुर्यहि आढळते. 'दि गार्डन ऑफ प्रॉफेट' हा त्याचा शेवटचा ग्रंथ होय. मरणापूर्वी कित्येक वर्षे खलिल याने याच्या निर्मितीचे चिंतन चालविले होते. हा ग्रंथ म्हणजे त्याच्या 'प्रॉफेट'ची पुरवणीच आहे. यात प्रॉफेट-मधील जीवनविषयक चर्चा पुढे चालविली असून तात्त्विक विवेचनहि वरेंच आहे.

तथापि 'प्रॉफेट' (१९२३) हाच याचा ग्रंथराज होय. अमेरिका आणि इंग्लंड या दोनही देशांत या ग्रंथाच्या अनेक आवृत्त्या आजपर्यंत निघाल्या आहेत. अगदी स्वल्प किंमतीतहि अलीकडे हा ग्रंथ मिळण्याची सोय झाली आहे. प्रसिद्ध आयरिश कवि, तत्त्वज्ञ आणि सहकारी शेतीच्या चळवळीचा प्रवर्तक A. E. ऊर्फ जॉर्ज रसेल याने खलिलच्या या ग्रंथराजाची पुढील शब्दांत स्तुति केली आहे :

“ रवीन्द्रनाथ ठाकुर यांच्या 'गीतांजली' नंतर कवि आणि चित्रकार खलिल जिवान याच्या 'प्रॉफेट' इतकी सुंदर वाणी पूर्वेकडून कानीं आली आहे असें मला वाटत नाही. विचारसौंदर्यात याला मागे टाकील असा ग्रंथ गेल्या कित्येक वर्षांत मी पाहिला नाही. 'आकारसौंदर्यापेक्षां विचारसौंदर्य मनाला अधिक मोहिनी घालते' असें सॉक्रेटिसाने बॅक्वेट (Banquet) मध्ये म्हटले आहे. त्याचा अर्थ हा ग्रंथ वाचीत असतां मला चांगला उमजला पानागणिक मला यांतून अवतरणे देतां येतील आणि प्रत्येक पानावर कांहीं ना कांहीं सुंदर व प्रेरक विचार सहज सांपडेल.”

‘कन्ट्री लाइफ’ नांवाच्या नियतकालिकांत पुढील अभिप्राय आढळतो :

“ या ग्रंथाच्या लेखकाने जुनीं सत्ये—आणि सत्ये सारीं जुनींच असतात—पण नव्या आणि अधिकारयुक्त वाणीनें सांगितलीं आहेत. जीवन, प्रेम, विवाह, बालकें, श्रम, हर्ष, दुःख, मरण इत्यादि महान् वस्तुंविषयीं त्यानें निर्भयपणे लिहिले आहे. लहान माणसांना हे विषय केवळ निरर्थक शब्दावडेंबराचेच भासतात ; पण या विषयांवर लिहितांना त्यानें निष्ठा, गंभीरता, कल्पकता आणि भाषासौंदर्य हे गुण शक्ते प्रकट केले आहेत, कीं कवीर आणि जलालुद्दिन, ट्राहर्न (Traherne)

आणि ब्झेक यांच्यासारख्या महान् साक्षात्कारी लेखकांच्या मालिकेंत या ग्रंथ-काराला एकदम नेऊन बसविण्यास आपणाला हरकत वाटत नाही.”

खलिल हा जीवनाचा शोध घेणारा क्रांतदर्शी कवि आहे. लौकिकार्ची चित्रें रेखाटणाऱ्या सामान्य लेखकांची दृष्टि जीवनाच्या बहिर्ंगावरच बहुधा खिळून राहिलेली असते. त्याच्या लेखनांत संसारी मनाला थोडाफार विरंगुळा लाभतो; नाहीं असें नाहीं. पण जीवनाच्या अंतरंगांतील अनंत प्रदेशांत काय काय चिजा सांठविलेल्या आहेत, कोणकोणत्या प्रेरणा लपून राहिल्या आहेत, याचें दर्शन त्यांच्या लेखनांत कधींच आढळावयाचें नाहीं. त्यासाठीं खलिलसारख्या अलौकिक प्रतिभेच्या असामान्य कलावंतांचीच कांस धरिली पाहिजे. वरवर पाहणाराला अशा कवींचें काव्य गूढ भासतें आणि कोठल्याहि गूढतेचा ठाव पाहण्याची सामान्य बुद्धीची प्रवृत्ति नसल्यामुळें जें गूढ तें दुर्बोध, आणि जें दुर्बोध तें अर्थशून्य, अशीं समीकरणें बांधण्याची त्या बुद्धीला घाई होते. यामुळें साक्षात्कारी लिखाणाला कमी लेखण्याचा एक संप्रदायच सांप्रत निर्माण झाला आहे. खलिलसारख्या लेखकांना त्याची चांगली जाणीव असते आणि म्हणून ते आपण होऊनच आपणाला ‘मॅडमन’ (पागल), वॉडरर (भटक्या) अशीं नांवें घेत असतात. वस्तुतः हेच खरे शहाणे आणि ज्ञाते म्हटले पाहिजेत.

“ सर्व भूतांस जी रात्र जागतो संयमी तिथें ”

अशी त्यांची स्थिति असते.

“ व्यर्थी अधिकच अर्थ वसे

तो त्यांस दिसे,

ज्यां म्हणति पिसे ”

या केशवसुतांच्या शब्दांत वर्णिल्याप्रमाणें या ‘पिशां’नाच जीवनाचा परम अर्थ सांपडलेला असतो. आणि म्हणून यांचीच वाणी अर्थपूर्ण आढळते. तो अर्थ इतका गाढ असतो, कीं एकाच वाचनानें तो हस्तगत होऊं शकत नाहीं अथवा एकाच वृत्तीपुरता तो मर्यादित असत नाहीं. अनुभूतीची वाणी तार्किक, प्रत्यक्षापेक्षां विशाल आणि

व्यापक असल्यामुळे तिचा अर्थ कोणत्याहि एका सांच्यांत संपूर्णपणे सामावू शकत नाही. पण हा तिचा दोष नसून श्रेष्ठ प्रकारचा गुणच समजला पाहिजे. जडाकडून चेतनाकडे, आधिभौतिकाकडून आध्यात्मिकाकडे जसजसे जावे, तसतसे ज्ञानाचे स्वरूप विशाल आणि विरल होत जाते. पण त्याची स्वसंवेद्यताहि वाढत गेल्यामुळे त्याचे प्रामाण्य दृढावत जाते. यामुळे भौतिक शास्त्रापेक्षा आध्यात्मिक शास्त्रे गूढ भासतात खरी; पण तेवढ्यावरून ती कमी प्रतीची ठरविता येणार नाहीत. यासंबंधी अध्यात्मज्ञानावरील कोणत्याहि ग्रंथांत अशीच मीमांसा आढळेल. विख्यात तत्त्वज्ञ सर सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांच्या 'An Idealist View of Life' या ग्रंथांतील पुढील उतरा पाहण्यासारखा आहे :

“The lower we descend the more clear may be our knowledge. Mathematical knowledge may be very much clearer than our knowledge of the world as a closed energetic system, which may be clearer than a knowledge of it as the environment of life and sentience. The knowledge of ourselves as ethical beings may be much clearer than that of the world as spirit and yet it is this mysterious, unclear and inarticulate knowledge that brings us closest to reality.” (Page 311)

ज्ञानाच्या श्रेणीवर जसजसे आपण चढत जाऊ, तसतसे ते ज्ञान अस्पष्ट होत जाते. पदार्थविज्ञानापेक्षा रसायनशास्त्रांतील आणि रसायनशास्त्रापेक्षा जीविशास्त्रांतील ज्ञान कमी स्पष्ट असते. मानसशास्त्र अथवा नीतिशास्त्र यांतील ज्ञान त्यांहूनहि अधिक अस्पष्ट वाटतात; आणि आत्मस्वरूपाचे ज्ञान तर

“यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह”

यांत म्हटल्याप्रमाणे अनिर्वचनीयच असते. तथापि हेच ज्ञान आपणांला सत्याचा सर्वोच्च साक्षात्कार घडवून आणीत असल्यामुळे निरतिशय आनंदाचा लाभ करून देते.

रवीन्द्रनाथांनी 'गीतांजली'त म्हटले आहे :

"I put my tales of you into lasting songs. The secret gushes out from my heart. They come and ask me, 'Tell me all your meanings.' I know not how to answer them. I say, 'Ah, who knows what they mean !' They smile and go away in utter scorn. And you sit there smiling."

"माझ्या गीतांत मी तुझ्या कथा ओवतो. त्यांमधून माझ्या हृदयांतील रहस्य बाहेर धावून येते. लोक मला विचारतात, 'याचा सर्व अर्थ सांगा.' काय उत्तर द्यावे हे मला कळत नाही. मी म्हणतो, 'कोण जाणे काय अर्थ आहे !' आणि मग लोक हंसतात व तुच्छतेने निघून जातात. तूं मात्र हंसत असतोस."

केशवसुतांनी देखील असेच वर्णिले आहे :

ज्ञाताच्या कुंपणावरून
धीरत्व धरून
उद्घाण करून
चिद्घनचपला ही जाते
नाचत तेथें चमचमते
अंधुक आकृति तिस दिसती
त्या गाताती
निगूढ गीती "

प्रॉफेटमध्ये शेवटी म्हटले आहे :

"If these be vague words, then seek not to clear them."

“हे शब्द अस्पष्ट असतील, तर ते स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करू नका.” कारण,

“Life, and all that lives, is conceived in the mist and not in the crystal.”

“जीवनाची, आणि चैतन्यमय अशा सर्व वस्तूंची गर्भधारणा दंबविंदूत होत असते; स्फटिकांत ती होत नाही.”

आणि हे सारें अगदीं यथार्थ आहे. म्हणूनच जीवनाचीं अंतिम सत्यें तर्काच्या शास्त्रीय ग्रंथांत न सांपडतां ती साक्षात्कारी कवींच्या आर्ष वाणींतच सांपडतात. जगांतील सर्व धर्मग्रंथ हे अशाच ऋषींचे काव्योद्गार आहेत. वस्तुतः अशा आर्ष काव्यांतील अर्थ अनंत असतो. ज्याच्या त्याच्या शक्तीप्रमाणें आणि अधिकाराप्रमाणें त्याला तो घेतां येतो.)

“From the words of the poet men take what meanings please them. Yet their last meaning points to thee.”

रवीन्द्रनाथांच्या ‘गीतांजली’तील या वचनाचा अर्थहि हाच आहे.

जॉर्ज रसेल (A. E.) यानें ‘प्रॉफेट’ची ‘गीतांजली’शी तुलना केली आहे. ती साक्षात्कारी (Mystic) काव्य या दृष्टीनेंच होय. ‘गीतांजली’त मुख्यतः परमात्म्याचीच आळवणी आहे. त्यामुळें जीवनाच्या आध्यात्मिक अंशाचेंच विवरण तीत प्रामुख्यानें सांपडतें. तथापि प्रार्थना, विपत्ति, विरक्ति, भूतसेवा, मृत्यु, मरणोत्तर जीवन इत्यादि विषयहि ‘गीतांजली’त आले आहेत. कारण यांचा आध्यात्मिक जीवनाशीं नित्य आणि निकट संबंध असतो. ‘गीतांजली’त कर्म-योगाचाहि गौरव केलेला आहे. कारण निष्काम कर्मयोग हेंच चित्त-शुद्धीचें सर्वांत सुलभ साधन आहे. यामुळें ‘गीतांजलि’ हें भक्तिपर काव्य असलें, तरी तीत जीवनाचें संपूर्ण दर्शन सूचित झालेलें आहे. खलिल जिब्रान याचा ‘प्रॉफेट’ हा ग्रंथ साक्षात्कारी दृष्टीनें भारलेला

आहे हें खरेंच; पण वैयक्तिक आणि सामाजिक अशा दोनही दृष्टींनी जीवनाचें संपूर्ण दर्शन उभें करणें हा या ग्रंथाचा प्रधान उद्देश आहे. 'गीतांजली'त जी सामाजिक दृष्टि सूचित होते, तिचा सामाजिक जीवनाच्या दृष्टीने 'प्रॉफेट'मध्ये पूर्ण आविष्कार पाहावयास मिळतो. खलिलचें चरित्र उपलब्ध नसल्यामुळे 'गीतांजली'चा प्रत्यक्ष परिणाम त्याच्या लेखनावर झाला असेल की काय, हें सांगतां येत नाही. स्वतंत्रपणेहि त्याच्या प्रतिभेने आपली जीवनसृष्टि शोधिली असेल. बायबलचा परिणाम त्याच्या जीवनावर विलक्षण झालेला दिसतो. 'प्रॉफेट'मधील लेखनशैली थेट बायबलच्या वळणावरच आहे आणि ख्रिस्ताचा प्रेमसंदेश सामाजिक जीवनांत सर्वांशांने आणण्याची जो कोणी धडपड करील, त्याला 'प्रॉफेट'मध्ये दाखविलेल्या जीवन-दर्शनाकडेच यावे लागेल. या दृष्टीने पाहतां खलिलचा विचार-विकास बायबलच्या स्फूर्तीनेहि झाला असण्याचा संभव आहे. तें कसेहि असो; 'प्रॉफेट' हा एक जीवन-दर्शनाचा ग्रंथ असल्यामुळे त्याची थोरवी अलौकिक समजली पाहिजे. यासाठीच 'प्रॉफेट'च्या या मराठी अनुवादाला 'जीवन-दर्शन' असें नांव देण्यांत येत आहे. इतर कोणत्याहि काव्यात्मक नांवापेक्षां हें नांव अधिक अर्थबोधक होईल असें मला वाटते.

रवीन्द्रनाथ, खलिल जिब्रान हे साक्षात्कारी कवी या दृष्टीने ज्ञानेश्वर, तुकाराम, कबीर, जलालुद्दिन इत्यादिकांच्या मालिकेंतील असले, तरी त्यांच्या काव्यांत आधुनिकता भरून राहिली असल्यामुळे त्यांना वैशिष्ट्य प्राप्त झालें आहे. समता हा आधुनिक विचाराचा एकमेव निष्कर्ष सांगतां येईल. राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अशा समाजाच्या सर्व विभागांत विकासाच्या समान संधी समाजांतील प्रत्येक घटकाला सारखेपणानें उपलब्ध झाल्या पाहिजेत हा समतेचा अर्थ समजला जातो. अशा सामाजिक समतेच्या निर्मितीसाठी एका नव्या जीवन-दर्शनाची आवश्यकता उत्पन्न झाली आहे.

आध्यात्मिक ऐक्याच्या पायावरच समतेची सामाजिक इमारत उभारता येईल. आधुनिकते (Modernism) चा निश्चित अर्थ अद्यापि ठरावयाचा आहे. जडवाद हाच आधुनिकतेचा प्राण होय असें कांहींचें म्हणणें आहे. भौतिक सुखवाद हीच आधुनिकतेची मुख्य कसोटी आहे असेंहि कांहीं लोक मानितात. स्वैराचार हेंच आधुनिकतेचें स्वरूप अशी देखील कित्येकांची कल्पना दिसते. यामुळे सध्यां वैचारिक सृष्टीत बराच गोंधळ माजलेला आहे; पण सामाजिक ध्येयवाद याचें खरें स्वरूप तत्त्वतः आध्यात्मिकच असतें. कारण, तो व्यक्तीला स्वतःच्या सुखापलीकडे आणि स्वतःच्या मर्यादित जीवनापलीकडे घेऊन जात असतो. ध्येयवादाची आंतरिक स्फूर्ति ही आत्म्याच्या अमर आकांक्षांतूनच उद्भवत असते; आणि ध्येयवादाचें स्वरूप जितकें व्यापक असेल, तितका तो सर्वोदयकारी आणि अखिल जीवनाला कल्याणप्रद होतो. ध्येयवादाच्या सिद्धीसाठी ज्या साधनांचा स्वीकार करावयाचा असतो, तीं साधनें जितकीं शुद्ध आणि मांगल्यपूर्ण असतील तितकें ध्येयवादाला यश प्राप्त होत असतें. यामुळे सामाजिक आदर्शांची सिद्धि होण्यासाठी त्या आदर्शांच्या उपसकांच्या जीवनांतें उदार आणि उन्नत भावनांची अव्याहत उपासना चालत राहिली पाहिजे. म्हणूनच जीवनाला आध्यात्मिकतेचें अधिष्ठान अपरिहार्य होतें. माझ्या समजुतीनें आधुनिकतेचा अध्यात्माशी विरोध असण्याचें कारण नाहीं. मात्र अध्यात्म ही केवळ वैयक्तिक जीवनाची गोष्ट समजतां कामा नये. त्याचें समाजीकरण झालें पाहिजे. यालाच अध्यात्माचें कर्मयोगी स्वरूप म्हणतात. 'गीतांजलि' अथवा 'प्रॉफेट' या ग्रंथांत हाच आध्यात्मिक कर्मयोग चित्रिलेला आहे आणि म्हणूनच ते आधुनिक जगाला आकर्षक वाटत आहेत.

(खालिल जिज्ञानच्या 'जीवन-दर्शनां'त मानवजीवनांतील सर्व प्रमुख प्रश्नांचा ऊहापोह आला आहे. मानवी जीवन हा विश्वजीवनाचा अथवा परमेश्वरी जीवनाचा एक अंश आहे. मानवाच्या हृदयांत

उसळणाऱ्या आशा-आकांक्षा या परमेश्वराच्या प्रेरणा आहेत, आणि हा दृश्य प्रपंच अदृश्य अंतरात्म्याची लीला आहे, ही खलिलची जीवन-विषयक प्रधान कल्पना आहे.

“यद्यं सर्वं आत्मा”

या औपनिषद्दर्शनाप्रमाणेच खलिलचें जीवन-दर्शन अद्वैतरूपच आहे. प्रेम, जीवन, ईश्वर अशा विविध शब्दांनीं खलिल एकाच चिद्वस्तूचें वर्णन करीत असतो. कित्येक वेळां त्याच्या लिहिण्यांत असें भासतें, कीं ‘जीवन’ या शब्दानें तो चैतन्याच्या निर्गुणस्वरूपाचा उल्लेख करीत असावा आणि चैतन्याच्या सगुणस्वरूपाला ईश्वर हें नांव असावें. पण कांहीं ठिकाणीं व्यक्ताव्यक्त चैतन्यसागराला तो जीवन म्हणून संबोधितो आणि ईश्वर ही त्या चैतन्यसागराची नियामक शक्ति होय असें तो मानीत आहेसें दिसतें. प्रारंभीच त्यानें जें प्रेमावर प्रवचन केलें आहे, त्यांतील प्रेम या शब्दाचा अर्थ जीवन-प्रेम असा आहे. ती एक परमेश्वराचीच प्रेरणा आहे. मनुष्यानें आपल्या आयुष्यांत या परमेश्वरी प्रेरणेशीं कधीं प्रतारणा करूं नये. त्या प्रेरणेला सर्वभावानें शरण जाण्यांतच त्याचा पुरुषार्थ सांठविलेला आहे. ही प्रेरणा बुद्धीच्याहि पलीकडची असल्यामुळे तिचें संपूर्ण स्वरूप आगाऊ आकलन होत नाहीं. तथापि, आत्मनिवेदनबुद्धीनें त्या प्रेरणेशीं एकरूप झालें असतां जीवनाचीं अज्ञात दालनें एकाएकीं खुलीं होतात. जीवनाची ही प्रेरणा अथवा जीवन-प्रेम हें कधीं रुद्रस्वरूपी तर कधीं शिवस्वरूपी असतें. आपल्या घोर आणि मंगल अशा दोनहि स्वरूपांनीं तें जीवनांत आविष्कृत होत राहतें. जीवनोपासकानें या दोन्ही स्वरूपांत त्याला जाणण्याची शक्ति प्रथम संपादिली पाहिजे. खलिलचें प्रारंभीचें प्रेमावरील प्रवचन हें त्याच्या एकंदर जीवन-दर्शनाचें सारसर्वस्वच आहे. हें प्रवचन एकदां नीट आकलन झालें, तर त्याच्या पुढील सर्व विवेचनाचा आपोआप उलगडा होईल.

‘लज्ज’, ‘बालकें’, ‘अपराध आणि शासन’, ‘साधुता आणि

दुष्टता' आणि 'सुख' या विषयांवरील त्याचे विचार अभ्यासपूर्वक अवलोकित्यासारखे आहेत. मनुष्य हा तत्त्वतः परमेश्वराचा अंश असल्यामुळे त्याच्या जीवनांत मांगल्याचीं बीजे असणारच. प्राचीन काळापासून साक्षात्कारी साधुसंत हीच श्रद्धा बाळगीत आले आहेत आणि आधुनिक काळांतील समतेचे पुरस्कर्ते कळत-नकळत याच श्रद्धेचा स्वीकार करीत आहेत. आधुनिक काळांत शिक्षणशास्त्र, मानसशास्त्र, राज्यशास्त्र, नीतिशास्त्र इत्यादि जीवनाच्या प्रमुख शास्त्रांत नियंत्रणापेक्षां स्वातंत्र्याला आणि शासनापेक्षां सहानुभूतीला अधिक मानाचें स्थान देण्यांत येऊं लागलें आहे. स्त्री ही पुरुषाची सदैव अंकितच राहिली पाहिजे, आज्ञापालन एवढाच बालकांचा धर्म होय, दुष्टांचें कठोरपणें दंडन व निर्मूलनच केलें पाहिजे, सुखाची वासना ही दडपूनच टाकिली पाहिजे, असे सिद्धांत सामाजिक जीवनांत अगदीं दृढमूल झालेले आजवरच्या इतिहासांत आढळून येतात. बुद्धाचा अवैराचा, ख्रिस्ताचा अप्रतिकाराचा आणि सर्व साधुसंतांचा प्रेमाचा संदेश आजवर सामाजिक दृष्ट्या अव्यवहार्य म्हणून उपेक्षिला आणि अवमानिला गेला आहे; पण आधुनिक विचारांचें वळण पुनः आध्यात्मिक प्रकृतीच्या संत-महात्मांच्या जीवन-दर्शनाकडेच चाललेलें दिसत आहे.

अगदींच असामान्य अपवाद वगळले, तर स्त्री आणि पुरुष या दोघांच्याहि जीवनविकासाला विवाह आवश्यक आहे. पुरुषानें आपल्या पाशवी चलावर स्त्रीला गुलाम बनविलें असल्यामुळें आधुनिक काळांत स्त्रीनें पुरुषवर्गाविरुद्ध बंड उभारलें आहे. पुरुषानें विवाहसंस्थेचा दुरुपयोग केल्यामुळें आज स्त्रीनें विवाहसंस्थेवरच हत्यार उगारलें आहे. पण खुद्द बट्टां रसेल यानें 'Marriage and Morals' या आपल्या प्रख्यात पुस्तकांत विवाह हीच स्वाभाविक स्थिति आहे असें स्पष्ट म्हटलें आहे आणि पतिपत्नींना काडीमोड करावा लागणें ही त्यांच्या जीवनांतील अपेक्षा गोष्ट आहे, असाच निर्णय दिला आहे. विवाह ही केवळ

भौतिक अथवा आर्थिक संस्था नाही. विवाहाचा आदर्श जीवनाचा संपूर्ण विकास करणे हाच आहे. या आदर्शाच्या सिद्धीसाठी पति आणि पत्नी या दोघांच्याहि व्यक्तित्वाचा समांतर विकास होत गेला पाहिजे. पत्नीने आपल्या व्यक्तित्वाचा पतीच्या व्यक्तित्वांत विलय केला तर पति विलासी आणि सत्तालोलुप बनतो आणि पत्नीच्या कपाळीं दास्यत्व येते. पतीच्या पाशवी बलाविरुद्ध झगडण्यासाठी तिला 'अनृतं साहसं माया' इत्यादि कापट्यपूर्ण शस्त्रांचा अंगीकार करावा लागतो. याच्या उलट, पुरुषाने स्त्रीचा अनुनय करण्याची आणि पत्नीच्या व्यक्तित्वांत पतीने आपले व्यक्तित्व विलीन करण्याची कल्पना स्त्रीला उन्मादी आणि पुरुषाला लंपट बनविते. विवाहाच्या आदर्शात पतिपत्नींनी एकमेकांत विलीन व्हावयाचे नसून, दोघांनी मिळून जीवन-धर्माचा परिपोष करावयाचा आहे. गृहस्थधर्मात पति हा जसा गृहाचा स्वामी असतो, तशीच पत्नी ही गृहाची स्वामिनी असते आणि दोघांच्याहि जीवनावर गृहस्थधर्माचे अधिराज्य चालते. पत्नी ही पतीची सहचारिणी नव्हे, तर सहधर्मचारिणी असते.

“Only the hand of Life can contain your hearts.”

“केवळ जीवनाच्या हातातच तुमचीं हृदये सामावणे शक्य आहे”
या खलिलच्या वाक्याचा हाच अर्थ आहे.

‘बालकां’वरील प्रवचनांत खलिलने व्यक्त केलेले विचारहि आधुनिक शिक्षणशास्त्राला मान्य होत चालले आहेत. जमदग्नीच्या आज्ञेसरशी रेणुकेची मान आपल्या कुऱ्हाडीखाली तोडणाऱ्या परशुरामाचे आज्ञापालन हा कांही आदर्श पुत्रधर्म नव्हे. सत्यासाठी हिरण्यकश्यपूच्या विरुद्ध बंड करणारा प्रल्हाद आणि कैकेयीचा धिक्कार करून अरण्यवास पत्करणारा भरत हेच आदर्श पुत्र समजले पाहिजेत. रवीन्द्रनाथांनी ‘स्नेह-ग्रास’ नांवाच्या सुनीतांत बालकाविषयी मातेला केलेला उपदेश खलिलसारखाच आहे. ते लिहितात :

“ निजेर से विश्वेर से, विश्वदेवतार
संतान नोहे गो मातः संपत्ति तोमार ”

“ बालक हें स्वतःचें, विश्वाचें आणि विश्वदेवतेचें आहे. माते, बालक ही कांहीं तुझी खाजगी संपत्ति नव्हे. ”

बालकांच्या रूपानें जीवन पुनःपुनः अवतरत असतें. यामुळेंच जीवनाचें अमरपण सिद्ध होतें. मागच्या पिढीच्या अपुऱ्या आकांक्षा पुऱ्या करण्यासाठीं नव्या पिढीचा जन्म होतो. म्हणून बालकें म्हणजे पुढें जाणाऱ्या जीवनाचे प्रतिनिधी होत. पालकांनीं आपलें प्रेम त्यांना द्यावें; पण आपल्या जीर्ण विचारांच्या शृंखला त्यांच्या पायांत अडकविण्याचें पाप करूं नये.

गुन्हेगारांच्या मानसशास्त्राचा अलीकडे जो अभ्यास चालू आहे, त्यावरून गुन्हेगार म्हणजे कोणी राक्षसी जातीचे प्राणी आहेत, ही सर्वमान्य समजूत खोटी ठरत आहे. अपराधांचीं कारणें आनुवंशिक, आर्थिक आणि सामाजिक असतात असें आढळून आलें आहे. यामुळें अपराधाची जबाबदारी वैयक्तिक न धरितां सामाजिक मानिली पाहिजे असें मत मान्यता पावूं लागलें आहे. गुन्हेगारांबद्दल सूडबुद्धि न बाळगतां त्यांच्याविषयीं सहानुभूति व प्रेमभाव बाळगला पाहिजे आणि कैदखान्यांत चाललेला गुन्हेगारांचा छळ बंद करून त्यांच्यांतील माणुसकीचे अंश जागृत होतील अशा तऱ्हेचें वातावरण तेथें निर्माण केलें पाहिजे, असे विचार पसरत आहेत. साधुसंतांनीं आपल्या आचरणानें आणि उपदेशानें पतितांना पुनीत करण्याचा हाच मार्ग सांगितला नाहीं काय ? सज्जन आणि दुर्जन या कांहीं लखोटबंद जाती नाहींत. सज्जनांतहि हीनांश आढळतो आणि दुर्जनांतहि सदंश लपलेला असतो. खलिलचें यासंबंधाचें प्रवचन कोणालाहि मान्य होण्यासारखेंच आहे.

सुखाची वासना कांहीं कांहीं वेळां मानवाला इतकी उन्मार्गगामी बनविते, कीं तिच्या नंग्या स्वरूपाला भिऊन जीवनाचा त्याग करण्या-

चा अतिरेकी मार्ग सुचविला जातो. खलिलचें 'सुखा' वरील प्रवचन इतकें समतोलपणाचें आहे, कीं कोणाहि जीवनभीरू बैराग्याला तें पुनः जीवनांत आणून सोडील.

'विवेक आणि वासना' यामधील विचारहि जीवनाचा संपूर्ण विकास करणाराला पूर्णपणें मार्गदर्शक होतील. नुसता विवेक ही एक जीवनाला नियंत्रित करणारी शक्ति आहे, आणि नुसती वासना जीवनाला जालणारी ज्वाला आहे. वस्तुतः शांति आणि गति हीं एकाच जीवनाचीं दोन स्वरूपें आहेत. विवेकांत शांतीचा आणि वासनेंत गतीचा साक्षात्कार होतो. विवेक आणि वासना यांच्या तालबद्धतेत जीवनाचें सुरेल संगीत प्रकट होतें.

खलिलचें 'श्रमा' वरील प्रवचन हा या ग्रंथांतील सर्वोत्कृष्ट भाग होय. जीवन अखंड गतिमान आहे आणि या गर्तीतच त्याची शांतीहि सामावलेली आहे, ही आध्यात्मिक कर्मयोगी दृष्टि होय. 'विसर्गः कर्म संश्लिष्टः।' गतिंत जगद्व्यापारालाच कर्म अशी संज्ञा दिलेली आहे आणि जग हें जगदीश्वराहून निराळें नसल्यामुळें कर्म आणि ब्रह्म यांतहि तत्त्वतः कांहींच भेद नाही. कर्मानें व्यक्तीची धारणा होते, समाजाचा संग्रह होतो आणि चित्ताची शुद्धि होऊन ब्रह्माचा साक्षात्कारहि होतो. म्हणून जीवनांत कर्माला अनन्यसाधारण स्थान प्राप्त झालेलें आहे. उपयुक्तेचें सुख, कलेचा आनंद आणि उपासनेची शांति हीं तीनहि अमृतफळें जीवनांतील कर्मवृक्षावरच लटकलेलीं असतात. यामुळें कर्माचा महिमा अवर्णनीय झाला आहे. आधुनिक शैक्षणिक मानसशास्त्राला शरीरश्रमाचा बुद्धि आणि भावना यांच्या विकासाशीं संबंध असल्याचा शोध लागलाच आहे. यामुळें कर्म हें जीवनविकासाचें एकमेव साधन यापुढें होणार आहे. शेतकऱ्यापेक्षां शिल्पकार मोठा आणि चर्मकारापेक्षां चित्रकार मोठा, या खुळ्या कल्पनेला खलिलने धक्का दिलाच आहे; पण माझ्या समजुतीनें जीवनाचें

अमृततत्त्व शोधणाच्या खलिलच्या पैगंबराला आपल्या शोधासाठी विजनवासाची आवश्यकता राहू नये. कर्मात हात गुंतलेले असतांनाच जीवनाचीं गूढें उकललेलीं बुद्धीला दिसतात. शिवाय कर्म ही कल्पनेची कसोटी असल्यामुळे कर्मक्षेत्रांत निर्माण झालेलीं ज्ञानें विफल होण्याची भीति उरत नाही. कर्माचें स्वरूप नेहमींच सामाजिक असल्यामुळे तें व्यक्तीला विशाल बनविण्यास सहजच उपयोगी पडतें. कर्माच्या या विराट् स्वरूपाचें आकलन केलेले असंख्य कर्मदेव आज आपल्या समाजाला पाहिजे आहेत.

जीवनाचे सारे व्यापार अध्यात्माच्या विशाल भूमीवरून होऊं लागले म्हणजे स्वार्णें-पिणें, वस्त्र-आच्छादन, घर-दार, मैत्री-वार्तालाप इत्यादि सामान्य विषयांनाहि अलौकिक प्रभा प्राप्त होते. जेवण-खाण हें केवळ उदरभरण न होतां तें एक यज्ञकर्मच बनतें; वस्त्रांमागची लज्जा मनाला विकृत करणारी रहात नाही; घरांच्या भिंतींनीं आपल्या आत्म्याचें क्षितिज संकुचित होत नाही; मैत्री ही आपली आत्मवृत्ति गाढ-गंभीर करण्याचें साधन बनते आणि सत्यार्थांला शब्दांच्या शृंखला जखडूं शकत नाहीत.

‘सुंदरते’ वरील प्रवचनांत सौंदर्याच्या किती तरी लौकिक कल्पना अलौकिक सौंदर्यांत वर्णिल्या आहेत; आणि ‘जीवनाचें अनावृत दर्शन म्हणजेच सुंदरता’ असा ग्रंथकाराचा स्वतःचा सिद्धांत प्रकटला आहे.

‘क्रय-विक्रय’ या नांवाखाली खलिलचें अर्थशास्त्रविषयक दर्शन आलेलें आहे. ‘श्रम करणारालाच विनिमयाचा अधिकार आहे’ हा महत्त्वाचा समाजवादी सिद्धांत यांत ग्रथित झालेला आहे. मात्र कलावंतांनाहि उत्पादक श्रम करणाऱ्यांइतकेंच गौरविलें आहे. कलावंत जर साध्या अन्न-वस्त्रावर संतुष्ट राहतील, तर समाज त्यांना पोशीलहि. पण कलेचा उत्पादक-श्रमार्शी विरोधच असला पाहिजे असा सिद्धांत मान्य करितां येणार नाही आणि समाजाच्या आदर्श अवस्थेंत

कलावंतहि उत्पादक-श्रम आनंदानें करतील अशी अपेक्षा करावयास हरकत नाही. आर्थिक व्यवहारांत न्यायाची संपूर्ण प्रस्थापना होईपर्यंत जीवनांत शांति निर्माण होणार नाही, हा खलिलचा सिद्धांत सर्व अध्यात्मवादी लोकांनीं सदैव ध्यानांत बाळगिला पाहिजे.

समाजाच्या राजकीय विभागाविषयी 'कायदे' आणि 'स्वातंत्र्य' या नांवांखालीं खलिलनें आपले विचार प्रकट केले आहेत. आध्यात्मिक दृष्ट्या आदर्श समाजांत दंडशक्तीवर आधारलेली राज्यसंस्था आढळणारच नाही. 'लोकसत्ता' किंवा 'समाजसत्ता' हा राज्यसंस्थेचा अंतिम आदर्श असला, तरी सामाजिक जीवनाचा अंतिम आदर्श आत्मसत्ता हाच आहे. प्रजेच्या अंतःकरणांतील दुष्ट विचारांचें नियमन करण्यासाठींच राज्यसंस्थेचा तत्त्वतः जन्म होतो. समाज-जीवन सत्यमय, न्यायनिष्ठ आणि भयरहित झालें, म्हणजे राज्यसंस्थेची आवश्यकता संपते आणि नंतरच खऱ्या सामाजिक स्वातंत्र्याचा उदय होतो. अशा समाजांत कायद्यांच्या कृत्रिम बेड्या आणि लौकिक नीतीचीं बाह्य बंधनें गळून पडतात. म्हणून राजकीय कायदे आणि राजकीय स्वातंत्र्य यांची खलिलनें चेष्टाच केली आहे. तो आध्यात्मिक स्वातंत्र्याचा भोक्ता असल्याकारणानें त्याची ही चेष्टा यथार्थ आहे असेंच म्हटलें पाहिजे.

खलिलच्या 'जीवन-दर्शनां'त माणासांना गुलाम बनविणारी प्रचंड कारखानदारी आणि राष्ट्रेंच्या राष्ट्रें बेचिराख करणारी युद्धविद्या यांना कोठेंच स्थान नाही. पण आध्यात्मिक आदर्शांच्या निर्मितीला लोभ आणि हिंसा यांचा कधींच उपयोग व्हावयाचा नसल्यामुळें कारखाने आणि युद्धे यांचा उल्लेख खलिलनें केला नाही, ही गोष्ट तात्त्विक दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

“तुमचें रोजचें जीवन हेंच तुमचें मंदिर आणि हाच तुमचा धर्म” या अत्यंत समर्पक शब्दांत खलिलनें धर्माचें व्याख्यान केलें आहे. आणि आपल्या मुलाबाळांमध्ये, आकाशांतील मेघमालेमध्ये आणि

झाडांवरील फुलांमध्ये हंसणाऱ्या परमेश्वराला पहा, उगाच कूटसमस्या उकलण्याच्या भानगडीत पडू नका, असा योग्य संदेश दिला आहे.)

आध्यात्मिक दृष्ट्या जीवनाचा विचार करणाराला मृत्यूची कधीच भीति वाटत नाही. जन्म आणि मृत्यु ही एकाच जीवनाची दोन स्वरूपे आहेत. जीवनाच्या आनंदांत रंगलेल्या उपासकाला

“ नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ”

अशी साम्यावस्था लाभलेली असते. व्यक्तीच्या जीवनांत ज्या आशा-आकांक्षा उसळत असतात त्यांमधूनच आत्म्याचे अमरत्व भासमान होतं. (मानवी जीवनांत पूर्णतेची स्वप्ने वावरत असतात, त्यांच्यावरील श्रद्धेमुळे मानवाला शाश्वततेचा साक्षात्कार होतो, आणि देहाच्या मरणासुळे त्याला अनंताशी समरस होण्याचा मार्ग खुला होतो. मरण ही विफलता न होतां कृतार्थता होते.)

‘जीवन-दर्शना’त ‘दान’, ‘दुःख’, ‘प्रार्थना’ इत्यादि आणखी कित्येक विषय विवेचिलेले आहेत, पण त्यांसंबंधी येथे कांहीं सांगण्याची आवश्यकता दिसत नाही. खलिल हा ज्या समाजांत वाढला, तो समाज मांसाहारी आणि परिमित मद्य सेवन करणारा असल्यामुळे त्याच्या लेखनांत त्यांचा निषेध दिसत नाही. आध्यात्मिक विकासांत या दोनही गोष्टींचा त्याग करावा लागतो, अशी भारतीय संतांची समजूत आहे. आधुनिक आहारशास्त्रहि मद्य आणि मांस यांचा निषेध सांगू लागले आहे, एवढेच येथे नमूद करावेसे वाटते.

‘जीवन-दर्शना’चे लेखक श्री. र. ग. जोशी हे स्वतः चांगले साहित्यिक आहेत. ‘पद्मविहारी’ या नांवाने त्यांच्या कित्येक कविता ‘लोकशिक्षणां’त यापूर्वी प्रसिद्ध झाल्या आहेत. खलिलने वर्णिलेल्या जीवन-दर्शनाशी ते स्वतः हृदयापासून समरस झालेले आहेत. कारण, त्यांचा आध्यात्मिक जीवनावर विश्वास आहे. यामुळे त्यांचा अनुवाद रसपूर्ण झाला आहे. खलिलची विशिष्ट लेखनशैली मराठीत उतर-

विण्यासाठी त्यांनी केलेले प्रयास चांगले सफल झाले आहेत असे मला वाटते. महाराष्ट्रीय वाचक याबद्दल त्यांना धन्यवाद देतील अशी मला आशा आहे.

आश्रम, सासवड }
२६-१२-४१ . }

— स. ज. भागवत

ताजा कलम :

अलीकडे न्यूयॉर्कहून प्रकाशित झालेल्या ' This Man From Lebanon ' या Barbara Young च्या सुंदर ग्रंथांत जिब्रानची चरित्रविषयक बरीच चांगली माहिती उपलब्ध झाली आहे. तसेच Prose Poems, Tears and Laughter, Spirits Rebelions, Secrets of the Heart, Nymphs of the Valley इत्यादि अरबी भाषेतून अनुवादिलेली त्याची आणखी काहीं पुस्तकेहि प्रकाशित झाली आहेत.

— स. ज. भागवत

निवेदन

सुमारे अडीच वर्षांपूर्वी काँग्रेस-सरकारने लोणी येथे सुरू केलेल्या 'वर्धाशिक्षण अध्यापन-मंदिरां'त तेथील विद्यार्थ्यांसमोर आचार्य भागवत यांचे 'श्रम' या विषयावर प्रवचन चाललेले होते. श्रम करण्याची वृत्ति हा तर वर्धा-शिक्षणाचा प्राणच. तेव्हा तेथील विद्यार्थ्यांना श्रमाचे आंतरबाह्य स्वरूप उघड करून सांगणे क्रमप्राप्तच होते. प्रारंभी थोडेसे प्रास्ताविक झाल्यावर प्रस्तुत ग्रंथातील 'श्रम' हा उतारा वाचून दाखविण्यास त्यांनी सुरुवात केली. मूळ इंग्रजी ग्रंथातून एकेक वाक्य वाचून दाखवावे आणि नंतर त्यावर आपले वक्तृत्वपूर्ण विवेचन करावे असे चालले होते. खलिल जिब्रानसारखा तत्त्वज्ञ कवि आणि आचार्य भागवतांसारखा रसिक भाष्यकार यांचा 'समसमा संयोग' झाल्यावर काय विचारावयाचे! सर्वच श्रोतृसमूह अगदी मंत्रमुग्ध झाला आणि वर्गाचा तास केव्हा संपला तेहि कोणास कळले नाही.

आचार्यांच्या त्या वक्तृत्वाने खलिल जिब्रानच्या 'जीवन-दर्शना'ची माझ्या मनावर विलक्षण मोहिनी पडली; आणि घरी येतांच त्यांच्याजवळून तो ग्रंथ मी मागून घेऊन वाचावयास आरंभ केला. कलेच्या कौशल्यपूर्ण कोंदणांत जीवनाचे तेजस्वी रत्न गुंफण्याची या असामान्य कविश्रेष्ठाची अलौकिक प्रतिभा पाहून, मला तर स्वर्गीय रवीन्द्रनाथांच्या 'गीतांजली'चीच आठवण झाली! काव्य आणि तत्त्वज्ञान यांच्या या मधुर संगम-प्रवाहांत कित्येकदां अवगाहन केले तरी तृप्ति म्हणून होईच ना! अशा या सुंदर ग्रंथाचा अनुवाद मराठी भाषेत होणे अत्यावश्यक आहे अशी आपली कल्पना आचार्यांनी मजपुढे मांडिली व त्यांच्याच प्रोत्साहनावरून हा अनुवाद करण्यास मी प्रवृत्त झालो. त्यांच्या सान्निध्यांत सासवड येथील आश्रमांत राहण्याचा

योग अनायासेच मला लाभला होता. म्हणून लागलीच या कामास आरंभ केला आणि थोड्याच दिवसांत तें काम हातावेगळें केलें. या ग्रंथाची जन्मकथा ही अशी आहे. या ग्रंथाच्या मागची सारी प्रेरणा आचार्य भागवत यांचीच असून मी केवळ निमित्तमात्र आहे.

श्री. किशोरलालभाई मश्रूवाला यांच्या गुजराती अनुवादाचें मला बरेंच साहाय्य झालें. श्री. साने गुरुजी यांनीं धुळ्याच्या तुरुंगांत हा अनुवाद अनेक मंडळींना वाचून दाखविला व त्यांत कांहीं सुधारणा सुचविल्या. आचार्य भागवतांनीं हि त्यावर बरेच संस्कार केले व सुंदरसा 'दर्शन-परिचय' हि लिहून दिला. या सर्वांचे आभार मानून ऋणमुक्त होण्यापेक्षां त्यांच्या ऋणांतच मी राहूं इच्छितों.

विषय तत्त्वज्ञानाचा आणि शैली काव्याची, अशा ग्रंथाचा अनुवाद करणें हें अवघड काम आहे. तथापि, मूळ स्वरूप कायम राखण्याचा मीं कसोशीनें प्रयत्न केला आहे. तो कितपत यशस्वी झाला आहे हें सुश वाचकांनींच ठरवावयाचें आहे.

पुणें
२८-१२-४१ }

— र. ग. जोशी

अनुक्रम

विषय			पृष्ठ
महाप्रस्थान	...	...	१
प्रेम	...	...	९
लग्न	...	...	१३
बालकें	...	...	१५
दान	...	...	१७
खानपान	...	...	२१
श्रम	...	...	२३
हर्ष आणि शोक	...	...	२७
घरें	...	...	२९
वस्त्रें	...	...	३३
क्रय-विक्रय	...	...	३५
अपराध आणि शासन	...	...	३७
कायदे	...	...	४२
स्वातंत्र्य	...	...	४५
विवेक आणि वासना	...	...	४८
दुःख	...	...	५१
आत्मज्ञान	...	...	५३
अध्यापन	...	...	५५
मैत्री	...	...	५७
वार्तालाप	...	...	५९
काळ	...	...	६१
साधुता आणि दुष्टता	...	...	६३
प्रार्थना	...	...	६६
सुख	...	...	६९
सुंदरता	...	...	७३
धर्म	...	...	७६
मृत्यु	...	...	७९
निरोप	...	...	८१

वराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वतंत्र
प्रमुक्त... ७५३९... वि: ...
क्रमांक ... २०५२... नों: वि: २७३१७९

महाप्रस्थान

अल-मुस्तफा हे त्याचे नांव होतें.

प्रभुकृपेने तो पावन झाला होता आणि प्रभूला तो अत्यंत प्रिय होता.

आपल्या अंधकारमय जीवनाची उपा तोच उजळीत असे.

स्वतःच्या जन्मभूमीला परत घेऊन जाणाऱ्या आपल्या नौकेच्या आगमनाची प्रतीक्षा करित बारा वर्षेपर्यंत तो ऑरफालीझ नामक नगरींत राहिला होता.

आणि आतां बारावें वर्ष होतें. कापणीच्या हंगामाचा इलूल महिना होता. त्या महिन्याच्या सातव्या तारखेस नगरीबाहेरच्या टेकडीवर तो चढला आणि त्यानें समुद्राकडे आपली दृष्टि फेंकली; तोंच धुक्यासह येत असलेली आपली नौका त्याच्या दृष्टीस पडली.

ती नौका वघतांच त्याच्या हृदयाचीं दारें एकदम खुलीं झालीं आणि त्याच्या आनंदाला पंख फुटून तो समुद्रावर खूप दूरपर्यंत उडत गेला. नंतर त्यानें आपले नेत्र मिटले आणि आपल्या आत्म्याच्या अनंत शांतींत प्रभुप्रार्थना केली.

पण टेकडीवरून खालीं उतरत असतां त्याच्या हृदयावर खिन्नतेची छाया पसरली, आणि तो आपल्या मनांत विचार करूं लागला :

शांत अंतःकरणानें आणि व्यथित झाल्याशिवाय मी कसा जाऊं शकेन ? नाही, ही नगरी सोडतांना माझें हृदय विव्दल झाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

दुःखाचे कितीतरी दिवस मीं या नगरीच्या तटांमध्ये कंठिले आहेत आणि एकांताच्या कितीतरी रात्री मीं येथें घाळविल्या आहेत ; आणि चिरमित्र बनलेल्या आपल्या दुःखाचा व एकांताचाहि निरोप घेतांना कोणाला वाईट वाटणार नाहीं ?

माझ्या हृदय-पुष्पाच्या कितीतरी पाकळ्या मीं या रस्त्यांमध्ये जागोजाग विखुरल्या आहेत, आणि माझ्या आशा-आकांक्षांचीं अनेक बालकें या टेकड्यांमधून नागडींउघडीं फिरत आहेत. त्यांच्या स्मृतिभाराखालीं दबून गेल्याशिवाय आणि वेदना झाल्याशिवाय मी त्यांचा निरोप घेऊं शकत नाहीं.

हें कांहीं एक अंगरखें आज मी उतरून ठेवीत नाहीं, तर आपल्या स्वतःच्याच हातांनीं शरीराची त्वचा सोळून काढीत आहे.

केवळ एक विचार मी माझ्या पाठीमागें ठेवून जातां आहे असें नाहीं, तर क्षुधा आणि तृषा यांनीं मधुर बनलेलें एक हृदय ठेवून जात आहे.

तथापि, मी आतां अधिक थांबूं शकत नाहीं.

चराचराला आपणाकडे बोलविणारा सख्ख मला हांक मारीत आहे, आणि म्हणून मला गेलेंच पाहिजे.

कारण, रात्रीच्या प्रहरीं काळ धगधगत असतां हि येथेंच राहणें

म्हणजे गोठून जाणें, दगड होऊन पडणें, आणि ठेप दनून जाणेंच होय.

जें कांहीं येथें आहे तें सर्व बरोबर घेऊन जावें, असें तर फार वाटतें; पण तें कसें जमणार ?

जिव्हा आणि ओष्ठ यांच्यापासून पंखांची देणगी मिळालेला ध्वनीहि आपणाबरोबर जिव्हेला आणि ओष्ठाला नेऊं शकत नाहीं. त्याला एकव्यालाच आकाशाला शोधीत जावें लागतें.

आणि एकव्यालाच—आपलें घरटें मागें सोडूनच—गरुडाला सूर्याकडे उड्डाण करीत जावें लागतें.

असा विचार करीत तो टेकडीच्या पायथ्याशीं पोहोंचला आणि नंतर आपली दृष्टि त्यानें पुनः समुद्राकडे वळविली; तों आपली नौका बंदरानजीक येत असलेली त्याला दिसली आणि तिच्या नाळेवर असलेले आपल्या देशचे खलाशीहि त्याच्या दृष्टीस पडले.

आणि त्याच्या आत्म्यानें त्यांना मोठ्यानें हांक मारली; तो म्हणाला :

माझ्या पुरातन मातेच्या पुत्रांनो, सागरतरंगांवर आरूढ होणाऱ्या राउतांनो,

कितीतरी वेळां माझ्या स्वप्नांमध्ये आपली नौका हांकारीत तुम्ही आलां आहांत. आणि आज माझ्या जागृतीमध्ये येत आहांत. ही जागृति हेंहि एक अधिक गाढ स्वप्नच आहे.

येण्याला मी तयारच आहे, आणि माझी उत्कंठा आपली शिडे
पूर्णपणे उभारून वाऱ्याची वाट बघत आहे.

केवळ शेवटचा एकच श्वास या शांत वातावरणांत मी घेईन,
शेवटचा एकच प्रेमनिर्भर दृष्टिक्षेप पाठीमागे टाकीन,

आणि नंतर मी तुमच्यामध्ये येऊन उभा राहीन : सागर-प्रवाशां-
मध्ये एक सागर-प्रवासी.

आणि हे विशाल सागरलक्ष्मी, निद्रामयी माते,
तूच एकटी सर्व नदी-निर्झरांना शांति-विश्रांति आणि मुक्ति देतेस,
माझ्या जीवनाचा हा प्रवाह आणखी एकच वळण घेईल, या
वनराजीमध्ये आणखी एकच कलरव करील,

आणि नंतर मी तुजजवळ येऊन पोहोचें : जणुं अनंत सागरांत
एक अनंत बिंदु.

आणि तो जेव्हां पुढे चालला, तेव्हां त्यानें लांबून पुरुष आणि
स्त्रिया आपापलीं शेतें आणि द्राक्षाचे मळे सोडून घाईघाईनें
नगरीच्या वेशीकडे येत असल्याचें पाहिलें.

आणि आपलें नांव घेऊन शेताशेतांतून साद घालणारे व परस्पराना
आपल्या नौकेच्या आगमनाची वार्ता कथन करणारे त्यांचे शब्द
त्यानें ऐकिले.

नंतर तो स्वतःशींच म्हणाला :

काय, हा वियोगदिन मीलनदिनच बनणार का ?

आणि माझ्या जीवनाची संध्या, खरें पाहतां, माझ्या जीवनाची उपाच होती असं म्हटलें जाईल का ?

आपला नांगर जमिनींतच अर्धवट टाकून येणाराला अथवा आपल्या द्राक्षमधूचा चरक मध्येच थांबवून येणाराला मी काय देणार ?

काय, माझें हृदय फळांनीं भारावलेल्या वृक्षाचें रूप धारण करील, आणि त्याचीं फळें गोळा करून तीं मला त्यांना समर्पण करितां येतील ?

आणि माझ्या अभिलाषांचा ओघ एकाद्या निर्झराप्रमाणें वाहूं लागेल, आणि त्याच्या जीवनांनं मी त्यांचे प्याले भरून देऊं शकेन.

समर्थानें आपल्या अंगुलीनं छेडावी अशी वीणा अथवा आपल्या खासानें भरून टाकावी अशी बांसरी मी आहे काय ?

मी तर केवळ शांततेचा शोध करणारा आहे, आणि या शांतते-मध्ये मला असा कोणता निधि सांपडला आहे, कीं जो मी निःशंकपणें वांटून देऊं शकेन ?

जर माझा हा सुगीचा दिवस असेल, तर कोणत्या शेतांमध्ये आणि कोणत्या विस्मृत ऋतूंमध्ये मीं धीं पेरिलें होतें ?

खरोखर, माझा दीप उंच धरण्याचा क्षण जर आला असेल, तर त्या दीपामध्ये जळणारी ज्योति माझी असूं शकणार नाही.

रिता आणि न लाविलेला असा माझा दीप मी उंच धरीन, आणि रात्रीचा नाथ त्यांत स्नेह भरील व तोच त्यास प्रदीप्तहि करील.

इतके विचार त्यानें शब्दांमध्ये व्यक्त केले. पण त्याच्या हृदयांत

आणखी जें कांहीं पुष्कळसें होतें, तें निःशब्दच राहून गेलें. कारण, आपल्या हृदयांतील गूढ-गंभीर भाव शब्दांमध्ये व्यक्त करण्यास ते असमर्थ होता.

आणि जेव्हां त्यानें नगरींत प्रवेश केला, तेव्हां सर्व लोक त्याला भेटण्याकरितां आले. एकरवानें ते त्याला हांका मारीत होते.

आणि नगरींतील वृद्धजन पुढें आले व म्हणाले :

इतक्यांतच आम्हांला सोडून जाऊं नकोस.

आमच्या संधिप्रकाशांत तूं मध्याह्नरूप झाला आहेस आणि तुझ्या यौवनानें आमच्यापुढें आकांक्षांची स्वप्नसृष्टि उभी केली आहे.

आम्हांला तूं कांहीं परका नाहीस किंवा पाहणाहि नाहीस, तर आमचा पुत्रच आणि अत्यंत प्रियतम आहेस.

आमचे नेत्र तुझ्या दर्शनाकरितां इतक्यांतच तृपार्त करूं नकोस.

त्यानंतर उपदेशक आणि उपदेशिका यांनीं त्याला म्हटलें :

समुद्राच्या लाटा आपणांमध्ये आतांच वियोग घडवून न आणोत, आणि आमच्यामध्ये तूं घालविलेलीं वर्षे केवळ स्मृतिविषय न बनोत.

तूं आमचें चैतन्य बनून आमच्यामध्ये वावरला आहेस, आणि तुझी छाया आमच्या मुखावरील प्रभा झाली आहे.

आम्हीं तुझ्यावर निरतिशय प्रेम केलें आहे. पण आमचें प्रेम मूक होतें आणि तें अवगुंठनाखालीं झांकून राहिलेलें होतें.

तथापि आज तें उचरवानें तुला हांका मारीत आहे, आणि तुझ्यासमोर प्रकट होऊं पाहत आहे.

(आणि असें नेहमींच होतें, कीं वियोगाचा क्षण आल्याशिवाय प्रेमाला आपली स्वतःची अगाधता कळून येत नाहीं.)

आणि इतरांनींहि येऊन त्याची विनवणी केली. पण त्यांना त्यानें कांहीं उत्तर दिलें नाहीं. आपलें मस्तक मात्र त्यानें नमविलें; आणि त्याच्या वक्षावर ठिपकणारे त्याचे अश्रू जवळ उभे असणारांच्या दृष्टीस पडले.

तदनंतर तो आणि सर्व लोक मंदिरासमोरील एका मोठ्या चौकाकडे चालले.

आणि तेथें आश्रमांतून अलमित्रा नांवाची एक स्त्री बाहेर आली. ती ब्रह्मवादिनी होती.

तेव्हां तिच्याकडे त्यानें अपार कोमलतेनें पाहिलें; कारण, या लोकांच्या नगरींत येऊन त्याला फक्त एकच दिवस झाला असतां तिनेंच त्याला शोधून काढिलें होतें आणि आपली श्रद्धा त्याला अर्पण केली होती.

आणि त्याला वंदन करून ती म्हणाली :

प्रभूच्या पैगंवरा, शाश्वताच्या शोधका, दीर्घ काळपर्यंत तूं आपल्या नौकेच्या शोधार्थ न्याहाळून पाहिलें आहेस.

आणि आतां तुझी नौका आली आहे, आणि गेल्यावांचून तुला गत्यंतर नाही.

तुझ्या स्मृतिपटलावर कोरून ठेविलेल्या तुझ्या देशाविषयीची तुझी उत्कंठा अपार आहे आणि तो देश तुझ्या उच्चतर आकांक्षांचे माहेर-घरच आहे. म्हणून आमचे प्रेम तुला बद्ध करू इच्छित नाही आणि आमच्या गरजा तुला अडकवू इच्छित नाहीत.

तथापि, आमची तुला अशी विनंति आहे, कीं आम्हांला सोडून जाण्यापूर्वी तूं आम्हांला कांहींतरी सांगावे आणि तुझ्या सत्याच्या भांडारातून आम्हांला कांहींतरी द्यावे.

आम्ही ते आमच्या बालकांना देऊ, आणि तीं आपल्या बालकांना देतील, आणि त्याचा नाश होणार नाही.

तुझ्या एकांतांत तूं आमच्या दिवसांचे निरीक्षण केलें आहेस आणि तुझ्या जागृतींत आमच्या निद्रेमधील रुदन आणि हास्य तूं ऐकिलें आहेस.

तर आतां, आमचेच स्वरूप आम्हांला उघड करून सांग, आणि जन्म व मृत्यु यांमधील ज्या अनुभवांचा साक्षात्कार तुला झाला असेल, ते सर्व अनुभव आम्हांला कथन कर.

तेव्हां त्यानें उत्तर दिलें :

ऑरफालीझवासी जनहो, तुमच्या हृदयांत या क्षणींहि ज्या भावना उसळत आहेत, त्यांवांचून अन्य कशाविषयीं मी बोलूं शकणार ?

प्रेम

त्यावर अल्मित्रा म्हणाली, आम्हांला प्रेमाविषयी सांग.

आणि त्यानें आपलें मस्तक उन्नत केलें. जनसमूहावरून आपली दृष्टि फिरविली; आणि सर्व समुदाय शांतिमुग्ध झाला. नंतर उच्च स्वरांनं तो म्हणाला :

जेव्हां प्रेम तुम्हांला संकेत करित असेल, तेव्हां त्याच्या पाठीमागून जा,

जरी त्याचे मार्ग विकट आणि सुळ्यासारखे आहेत.

आणि जेव्हां तें आपले पंख पसरिले तेव्हां त्याच्या अर्धीन व्हा, जरी त्याच्या पंखांत छपून राहिलेली तलवार तुम्हांला कदाचित् जखमी करील.

आणि जेव्हां तें तुमच्याशीं बोलेल तेव्हां त्याच्यावर विश्वास टाका, जरी त्याचा शब्द उद्यान उध्वस्त करणाऱ्या उत्तरेकडच्या वायू-प्रमाणें तुमच्या स्वप्नांचा कदाचित् चक्काचूर करील.

कारण, प्रेम जसें तुमच्या मस्तकावर झुकुट चढवितें तसें तें तुम्हांला शलावरहि चढवील. जसें तें तुमच्या विकासासाठीं आहे, तसेंच तें तुम्हांला खच्ची करण्यासाठींहि आहे.

जसें तें तुमच्याइतकें उंच चढून सूर्यकिरणांत नाचणाऱ्या तुमच्या जीवनाच्या अति कोमल शाखांना कुरवाळतें,

तसें तें खालीं उतरून पृथ्वीला घट्ट कवटाळून बसलेल्या तुमच्या मुळांनाहि गदगदां हालवील.

धान्याच्या कणसाप्रमाणें तें तुम्हांला स्वतःजवळ गोळा करून घेतें.

तुमचें स्वरूप उघडें करण्याकरितां तें तुमची मळणी करितें.

नंतर फोलपटांमधून वेगळें काढण्याकरितां तें तुम्हांला पांखडतें.

पांढरें शुभ्र करण्याकरितां तें तुम्हांला दळतें.

नरम होईपर्यंत तुम्हांला तें मळतें.

आणि शेवटीं प्रभूच्या पवित्र भोजनाकरितां तुम्हीं पवित्र नैवेद्य बनावें म्हणून तुम्हांला तें स्वतःच्या पवित्र अग्नीवर चढवितें.

तुमच्यावर हे सारे संस्कार प्रेम एवढ्यासाठीं करतें, कीं तुमच्या हृदयांत वसत असलेलीं गुह्यें तुम्हांला जाणतां यावीत आणि त्यांच्या ज्ञानानें तुम्हीं जगज्जीवनाच्या हृदयाचा एक अंश बनावें.

पण भीतीमुळे तुम्ही जर केवळ प्रेमाची शांति आणि प्रेमाचें सुख यांनाच शोधीत असाल,

तर हें अधिक बरें, कीं तुम्हीं आपल्या फोलपटांतच गुरफटून बसावें आणि प्रेमाच्या खळ्यामधून निघून जावें,

आणि जेथें मनसोक्त हंसतां येणार नाहीं आणि मनमोकळेपणें

रडतां येणार नाहीं अशा ऋतुहीन जगामध्ये हंसण्या-रडण्यासाठी प्रवेश करावा.

(प्रेम स्वतःशिवाय अन्य कांहीं घेत नाहीं, आणि दुसऱ्याकडून स्वतःशिवाय अन्य कांहीं घेत नाहीं.

प्रेम कोणाला अंकित करीत नाहीं, आणि कोणाचे अंकित होत नाहीं ;

कारण, प्रेमाची परिपूर्ति प्रेमांतच आहे.)

जेव्हां तुम्हांला प्रेमाची प्रतीति होते तेव्हां तुम्हीं असं म्हणू नये, कीं “ प्रभु माझ्या हृदयांत आहे ; ” तर त्यापेक्षां असं म्हणावें, कीं “ मी प्रभूच्या हृदयांत आहे.”

आणि असं मानू नका, कीं आपण प्रेमाला मार्ग दाखवूं शकूं ; कारण, त्याच्या दृष्टीनें तुम्ही पात्र असाल, तर प्रेमच तुम्हांला मार्गदर्शन करितें.

केवळ स्वतः कृतार्थ होण्याशिवाय प्रेमाला दुसरी कसलीच अभिलाषा नाहीं.

आणि प्रेमाचा आस्वाद घेत असतांही तुम्हांला अभिलाषा आवरतां येत नसतील, तर तुमच्या अभिलाषा अशा असोत :

वितळून जावें आणि रजनीला आपलें मधुर गान गाणारा असा एकादा झुळझुळणारा निर्झर व्हावें.

अति कोमलतेची वेदना अनुभवावी.

(आपणा स्वतःलाच झालेल्या प्रेमाच्या आकलनानें विद्ध व्हावें ;
आणि स्वेच्छेनें व हर्षानें स्वतःचें रक्त सांडावें.

पंख फुटलेल्या हृदयानें प्रभातीं उठावें, आणि प्रेमाचा अनुभव
घेण्यासाठीं आणखी एक दिवस बहाल केल्याबद्दल प्रभुचे आभार
मानावे ;

मध्याह्नसमयीं विश्रांति घेत प्रेमसमाधीचें चिंतन करावें ;

सायंकाळीं कृतज्ञभावानें घरीं परतावें ;

आणि त्यानंतर हृदयस्थ प्रियतमाकरितां प्रार्थना करित आणि
ओठांवर त्याचें स्तुतिस्तोत्र नाचवीत निद्रित व्हावें.

लग्न

त्यानंतर अलमित्रानें पुनः विनंति करून विचारिलें, आणि लग्न म्हणजे काय, गुरुदेव ?

तेव्हां त्यानें उत्तर दिलें :

तुम्ही दोघें बरोबरच जन्मलां आहांत आणि अखंड बरोबरच राहाल.

मृत्यूच्या शुभ्र पंखांनीं तुमची ताटातूट केली, तरीहि तुम्ही बरोबरच राहणार आहांत.

खरेंच, प्रभूच्या निःशब्द स्मृतीमध्येहि तुम्ही बरोबरच असाल.

तथापि, तुमच्या सहत्वामध्ये जरा अवकाश असूं या.

आणि तुम्हां उभयतांमध्ये स्वर्गीय वायूंना नृत्य करूं या.

तुम्ही परस्परांवर प्रेम करा, पण तुमच्या प्रेमाची वेडी बनवूं नका ;

तर, तुमचें प्रेम तुमच्या आत्म्यांच्या किनाऱ्यांमध्ये हेलावणाऱ्या सागराप्रमाणें बनवा.

तुम्ही परस्परांचे प्याले भरून या, पण एकाच प्याल्यांतून दोघेंहि प्राशन करूं नका.

आपापल्या भाकरीचा भाग परस्परांना या, पण एकच भाकरी दोघेंहि खात वसूं नका.

दोवें मिळून गा, नाचा आणि आनंद करा ; पण तुम्ही प्रत्येक-
जण स्वतंत्रच रहा,

जशा वीणेच्या तारा एकाच संगीतानें कंपित होत असतां हि
स्वतंत्रच असतात.

आपापलीं हृदये परस्परांना द्या, पण तीं परस्परांच्या अधीन
मात्र करूं नका.

कारण, केवळ जीवनाच्या हातांतच तुमचीं हृदये सामावणें शक्य
आहे.

आणि एकत्र उभों रहा, पण एकमेकांना अगदीं चिकटून नव्हे ;

कारण, मांदिराचे स्तंभ पृथक् पृथक्च उभे असतात,

आणि देवदार व सुरू एकमेकांच्या छायेत वाढत नाहींत.

बालकें

आणि त्यानंतर आपल्या हृदयाशीं बालकाला धरून उभी असलेली
एक युवती म्हणाली, आम्हांला बालकांविषयीं कांहीं सांगा.

तेव्हां तो म्हणाला :

तुमचीं बालकें हीं तुमचीं बालकें नव्हत.

तर, चिरंजीव होऊं इच्छिणाऱ्या जगजीवनाच्या उत्कट कामनेचे
ते कन्यापुत्र आहेत.

तीं तुमच्या द्वारा जन्माला आलीं तरी तुम्ही केवळ निमित्तमात्र
आहांत, आणि तीं तुमच्याजवळ असलीं तरी तीं तुमचीं नव्हत.

तुम्ही त्यांना आपलें प्रेम द्या, पण आपले विचार मात्र देऊं नका ;
कारण, त्यांना आपले स्वतःचे विचार आहेत.

त्यांच्या शरीरांसाठीं तुम्ही त्यांना घरें बांधून द्या, पण त्यांच्या
आत्म्यांकरितां मात्र तीं देऊं नका.

कारण, त्यांचे आत्मे तुम्हांला बघतां न येणाऱ्या अथवा स्वप्नांतहि
न दिसणाऱ्या भविष्याच्या मंदिरांत राहतात.

त्यांच्यासारखें बनण्याचा तुम्ही खुशाल प्रयत्न करा, पण त्यांना
तुमच्यासारखें बनविण्याचा प्रयत्न करूं नका.

असे कांहीं असतात, कीं ज्यांच्याजवळ थोडेंसेच असतें पण ते सगळें अर्पण करून टाकतात.

ते जीवनावर आणि जीवनाच्या विपुल उदारतेवर श्रद्धा राखणारे असतात, आणि त्यांची थैली कधींच रिती नसते.

असे कांहीं असतात, कीं जे उल्हासानें अर्पण करितात; आणि तो उल्हास हेंच त्यांचें पारितोषिक बनतें.

असे कांहीं असतात, कीं जे कष्टानें अर्पण करितात. आणि ते कष्ट हीच त्यांची दीक्षा बनते.

आणि असे कांहीं असतात, कीं जे अर्पण करितात; पण तें अर्पण करितांना त्यांना कष्ट वाटत नाहीत, किंवा उल्हासाची अपेक्षा असत नाही, अथवा पुण्याच्या जाणिवेनेंहि ते अर्पण करीत नाहीत.

पलीकडच्या दरींतील फुलवेल आपला सुगंध वातावरणांत सर्वत्र पसरविते, त्याप्रमाणें त्यांचें तें अर्पण करणें असतें.

अशांच्या हातांच्या द्वारा ईश्वर बोलतो, आणि त्यांच्या डोळ्यांच्या आहून धरणीवर आपलें स्मित उघळितो.

मागितल्यावर अर्पण करणें हें वरें आहे. पण मागण्यापूर्वीच मनानें जाणून अर्पण करणें अधिक चांगलें.

आणि ज्याचा हात उदार आहे, त्याला अर्पण करण्यापेक्षांहि आपण अर्पिलेलें घेणारा शोधण्यांत अधिक आनंद असतो.

आणि असें काय आहे, कीं जें तुम्ही राखूं शकाल ?

तुमच्याजवळ जें कांहीं आहे, तें सारें एक दिवस दिलेंच जाणार आहे.

म्हणून तें आतांच देऊन टाका, म्हणजे अर्पण करण्याची संधि तुमच्या वारसांऐवजीं तुम्हांसच मिळूं शकेल.

(तुम्ही नेहमीं म्हणतां कीं, “ मी अर्पण करीन, पण केवळ सत्पात्र असणारालाच.”)

तुमच्या बागेंतील फळझाडें अथवा तुमच्या कुरणांतील मेंढ्या असें म्हणत नाहींत,

आपण जगावें म्हणून तीं अर्पण करितात ; कारण, राखून ठेवणें म्हणजे मरणें.)

आपले दिवस आणि आपल्या रात्री मिळविण्याला जो पात्र आहे, तो तुमच्याजवळून बाकीचें सारें मिळविण्याला निःसंशयच पात्र आहे.

आणि जो जीवनसागराचें जल प्राशन करण्याला पात्र गणला जातो, तो तुमच्या चिमुकल्या निश्रामधून आपला प्याला भरून घेण्याला पात्रच आहे.

आणि अर्पिलेल्याचा स्वीकार करण्याचें मनोवैर्य आणि निःशंकता — नव्हे, औदार्य— दाखविणें याद्वन अधिक थोर पात्रता ती कोणती ?

आणि तुम्ही असे कोण मोठे आहांत, कीं लोकांनीं त्यांची पात्रता आणि त्यांचा स्वाभिमान तुम्हांला वल्लविहीन व लज्जाविहीन स्थितींत वधतां यावा म्हणून तुमच्यासमोर आपलें वक्ष चिरावें, आणि आपल्या स्वाभिमानावरील पडदा दूर सारावा ?

पहिल्यानें हें वया, कीं आपण स्वतःच दाता होण्याला आणि दानाचें साधन बनण्याला पात्र आहोंत काय ?

जीवन-दर्शन

कारण, जीवनच जीवनाला अर्पण करीत असतं हेच सत्य आहे, आणि स्वतःला दाता समजणारे तुम्ही केवळ साक्षी असतां.

आणि तुम्ही स्वीकार करणारे लोकहो,—आणि तुम्ही सर्वच स्वीकार करणारे आहांत—कृतज्ञतेचा भार मानून तुम्ही स्वतःवर आणि दात्यावर ओझ्याचें जूं लादूं नका.

तर, जणुं पंखच मिळाल्याप्रमाणें दात्यासह त्याच्या दानावर उंच उड्डाण करा.

कारण, आपल्या ऋणाची अति जाणीव बाळगणें म्हणजे वसुंधरे-सारखी उदार माता आणि परमेश्वरासारखा पिता ज्याला आहे, अशा आपल्या दात्याच्या औदार्याविषयीं शंका प्रदर्शित करणें होय.

खानपान

त्यानंतर भोजनालय चालविणाऱ्या एका वृद्ध गृहस्थानें म्हटलें,
खानपानाविषयीं आम्हांला कांहीं सांगा.

आणि तो म्हणाला :

पृथ्वीचा गव सेवन करून आणि वायुजीवी लतेप्रमाणें किरणपान
करून तुम्हांला जगतां आलें असतें, तर किती छान झालें असतें !

पण भक्षण करण्याकरितां हिंसा केल्याशिवाय आणि आपली तृपा
शमविण्याकरितां नूतन पाडसाला त्याच्या आईच्या दुधापासून
तोडिल्याशिवाय तुम्हांला गत्यंतरच नसेल, तर तुमचें तें कृत्य यज्ञीय
भावनेनें होवो.

आणि तुमच्या स्वयंपाकगृहाची वेदी होवो, आणि तिच्यावर वना-
मयील आणि मैदानावरील शुद्ध आणि निष्पाप जीवांचें मानवांत
वसणाऱ्या अधिक शुद्ध आणि अधिक निष्पाप अशा तत्वासाठीं
हवन केलें जावो.

एकाद्या पशूची हत्या तुम्ही करीत असाल, तेव्हां त्याला उद्देशून
आपल्या मनांत म्हणा :

“ जी सत्ता तुझा वध करीत आहे, त्या सत्तेनें मीहि वधिला
गेलों आहे ; आणि माझेंहि हवन करण्यांत येईल.

“ कारण, ज्या नियतीनें तुला माझ्या हातीं आणून सोडिलें आहे, तीच मलाहि बलवत्तर हातांत नेऊन सोडील.

“ तुझें रक्त आणि माझें रक्त म्हणजे विश्ववृक्षाला पोषिणाऱ्या जीवनरसाशिवाय दुसरें कांहीं नाहीं.”

आणि एकादें फळ तुम्ही दांतांखाळीं घालाळ, तेव्हां त्याला उद्देशून आपल्या हृदयांत म्हणा :

“ तुझीं बीजें माझ्या शरीरांत जिवंत राहतील,

“ आणि तुझ्या भावी कलिका माझ्या हृदयांत प्रफुल्लित होतील,

“ आणि तुझा सुगंध माझा श्वास बनेल,

“ आणि आपण उभयतां मिळून सर्व ऋतूंत आनंद लुटूं.”

आणि सुगीच्या दिवसांत आपल्या दाक्षलतांचीं दाक्षें दाक्षमधूच्या चरकांत घालण्याकरितां तुम्ही गोळा कराळ, तेव्हां आपल्या हृदयांत म्हणा :

“ मीहि एक दाक्षोद्यानच आहे, आणि माझीं फळें पण दाक्षमधूच्या चरकाकरितां गोळा करण्यांत येतील,

“ आणि नूतन दाक्षमधूप्रमाणें मलाहि अविनाशी पात्रांमध्ये भरून ठेविण्यांत येईल.”

आणि शिशिर ऋतूंत जेव्हां तुम्ही प्राशनाकरितां दाक्षमधु बाहेर काढाळ, तेव्हां त्याच्या प्रत्येक प्याल्याकरितां तुमच्या हृदयांत एकेक गीत वसो ;

आणि त्या गीतांत सुगीच्या दिवसांची, दाक्षोद्यानाची आणि दाक्षमधूच्या चरकाची स्मृति सामावलेली असो.

श्रम

त्यानंतर एक कृषीवल म्हणाला, श्रमाविषयीं आम्हांला कांहीं ऐकवा.

आणि त्यानें उत्तर दिलें :

जगताच्या आणि जगदात्म्याच्या गतीबरोबर आपली गति राहावी म्हणून तुम्ही श्रम करितां.

कारण, आळशी राहणें म्हणजे ऋतूंना पारखें होणें, आणि ऐश्वर्यानें व आत्मनिवेदनाच्या वृत्तीनें अनंताकडे निघालेल्या जीवनाच्या यात्रेतून वाचूला होणें होय.

तुम्ही श्रम करीत असतां तेव्हां एक वांसरीच बनतां ; आणि त्या वांसरीच्या अंतरंगांत घटका स्वतःचा श्वास भरून तिला संगीतमय बनवितात.

अखिल चराचर सुसंवादी स्वरांत वृंदगान करीत असतां, ज्याला मूक आणि निःस्तब्ध वेळ बनून राहावेंसें वाटेल असा तुमच्यापैकीं कोण आहे ?

(श्रम म्हणजे शाप आणि कष्ट म्हणजे दुर्दैव, असें तुम्हांला सदैव सांगण्यांत आलें आहे.

जीवन-दर्शन

पण मी तुम्हांला सांगतो, कीं जेव्हां तुम्ही श्रम करीत असतां तेव्हां पृथ्वीमातेच्या अत्यंत दूरच्या स्वप्नाचा कांहीं अंश तुम्ही सफल करीत असतां ; तें स्वप्न जन्माला आलें तेव्हांपासूनच तुमच्या हवार्ली करण्यांत आलें आहे.

आणि श्रमाशीं स्वतःचें अनुसंधान राखणें, म्हणजे खरोखर जीवनावर प्रेम करणें,

आणि श्रमाच्या द्वारा जीवनावर प्रेम करणें, म्हणजे जीवनाच्या गूढतम रहस्याशीं गाढ परिचय करून देणें.

पण दुःखावेगामुळे जन्म म्हणजे आपत्ति आणि देहधारणा म्हणजे ललाटलिखित शाप असें तुम्ही समजत असाल, तर मी सांगतो, कीं केवळ तुमच्या निदळाच्या घामाशिवाय अन्य कशानेंच तें लिखित धुतलें जाणार नाही.

तुम्हांला आणखी असंहि सांगण्यांत आलें आहे, कीं जीवन अंधकारमय आहे ; आणि शिणलेल्या लोकांच्या ह्या म्हणण्याचा पुनरुच्चार स्वतः शिणलेले असतांना तुम्हीहि करितां.

आणि मीहि सांगतो, कीं जीवन खरोखरच अंधकारमय आहे : जर तें प्रेरणाहीन असेल,

आणि सारी प्रेरणादेखील अंध आहे : जर ती ज्ञानयुक्त नसेल.

आणि सारें ज्ञान पण मिथ्या आहे : जर तें श्रमशून्य असेल,

आणि सारे श्रम निरर्थकच आहेत : जर तें प्रेममय नसतील ;

आणि तुम्ही प्रेमानें श्रम करितां तेव्हां स्वतः स्वतःशीं, परस्परंशीं
आणि परमेश्वराशीं तुम्ही संबद्ध होत असतां.)

आणि प्रेमानें श्रम करणें म्हणजे काय ?

प्रेमानें श्रम करणें म्हणजे आपल्या हृदयांतून काढिलेल्या तंतूंचें
वस्त्र विणणें, जणुं आपला प्रियतमच तें परिधान करणार आहे ;

अथवा प्रीतियुक्त अंतःकरणानें मंदिर उभारणें, जणुं आपला
प्रियतमच त्यांत वास करणार आहे ;

अथवा हळुवारपणें बीं पेरणें आणि पिकाची हर्षानें कापणी
करणें, जणुं आपला प्रियतमच त्याचें फळ भक्षण करणार आहे.

प्रेमानें श्रम करणें म्हणजे ज्या कांहीं वस्तू तुम्ही घडवितां, त्या
सर्व वस्तूंना आपल्या आत्म्याच्या श्वासानें चैतन्यमय बनविणें,

आणि सर्व स्वर्गवासी पितृगण आपल्या सभोंवतीं उभे राहून
आपणांकडे जागृत नजरेनें बघत आहेत, अशी जाणीव बाळगणें.

जणुं झोपेंत बरळत असल्याप्रमाणें कितीतरी वेळां तुम्हांला
म्हणतांना मीं ऐकलें आहे कीं, “संग-मर्मरी पाषाण खोदून त्यांत
आत्मभावनांना साकार स्वरूप देणारा (शिल्पकार) जमीन
नांगरणाच्या शेतकऱ्यापेक्षां अधिक श्रेष्ठ आहे.

“आणि इंद्रधनुष्याचे रंग पकडून ते पडद्यावर मनुष्याकृतींत
चित्रित करणारा (चित्रकार) आपलीं पायतणें बनविणारापेक्षां
अधिक श्रेष्ठ आहे.”

जीवन-दर्शन

पण निद्रेंत नव्हे, तर मध्याह्नीच्या पूर्ण जागृतींत मी सांगतां, कीं वायु अतिक्षुद्र तृणपर्णांशीं जितक्या लडिवाळपणें गुजगोष्टी करितो, त्यापेक्षां विशाल वटवृक्षावरोवर तो कांहीं अधिक लडिवाळपणें त्या करित नाही.

आणि स्वतःच्या प्रेमदानानें वायुवाणीला संगीतमय करून अधिक मधुर बनवितो, तोच एक श्रेष्ठ होय.

(श्रम म्हणजे प्रेमाचें मूर्त स्वरूप.

आणि तुम्हांला प्रेमानें श्रम करितां येत नसतील, पण केवळ नीरसतेनेंच तुम्ही ते करित असाळ, तर हें अधिक चांगलें कीं तुम्हीं आपलें काम सोडून यावें व मंदिराच्या दाराशीं बसावें; आणि जे आनंदानें श्रम करितात त्यांच्याजवळून भिक्षा घ्यावी.

कारण, तुम्ही औदासीन्यानें भाकरी भाजाल, तर ती कडू होईल आणि मनुष्याची अर्धाच भूक भागवील.

आणि द्राक्षमधूचा चरक तुम्ही अनिच्छेनें चालवीत असाळ, तर तुमची ती अनिच्छा त्या मधूमध्यें विषाबिंदू गाळील.

आणि तुम्ही गंधर्वांप्रमाणें गात असाळ, पण त्या गायनांत तुम्हांला प्रेम वाटत नसेल, तर दिवसाचे ध्वनी आणि रात्रीचे ध्वनी यांच्या श्रवणाला मनुष्याचे कान तुम्ही बाधिर मात्र करून टाकाळ.)

हर्ष आणि शोक

त्यानंतर एक जी म्हणाली, हर्ष आणि शोक यांविषयीं आम्हांला कांहीं सांगा. आणि त्यानें उत्तर दिलें :

(तुमचा हर्ष म्हणजे वेप उतरून प्रकट झालेला तुमचा शोकच होय. आणि ज्या विहिरीमधून तुमचें हास्य उत्स्फूर्त होत असतें, तीच विहीर पुष्कळदां तुमच्या अश्रूंनीं भरून गेलेली होती.

आणि याशिवाय अन्य होऊं तरी कसें शकेल ?

हा शोक तुमचें जीवन जितकें अधिक खोल खोदील, तितका अधिक आनंद तुम्हांला त्यांत सांठवितां येईल.

ज्या प्याल्यांत तुम्ही आपला द्राक्षमधु भरितां, तोच प्याला कुंभाराच्या भट्टींत भाजून निघालेला नव्हता काय ?

आणि तुमचें चित्त प्रसन्न करणारी वांसरी म्हणजे तुम्हीं सुन्यांनीं कोरून काढिलेला वेढूचा तुकडाच नव्हे काय ?

तुम्ही हर्षोत्फुल्ल असतां, तेव्हां आपल्या हृदयाच्या गाभाऱ्यांत जाऊन बघा ; म्हणजे तुम्हांला आढळून येईल, कीं ज्या गोष्टीनें तुम्हांस शोकाकुल केले होते, तीच तुम्हांला हर्षवती आहे.

तुम्ही शोकमग्न असतां, तेव्हां पुनः अंतर्मुख होऊन बघा ; म्हणजे तुम्हांला दिसून येईल, कीं खरोखरच, ज्यामुळे तुम्हांला आनंद वाटत होता, त्यामुळेच तुम्हांला शोक होत आहे.

तुमच्यापैकीं कांहींजण म्हणतात कीं, “शोकापेक्षां हर्ष श्रेष्ठ आहे,” आणि दुसरे म्हणतात, “नाहीं, हर्षापेक्षां शोक श्रेष्ठ आहे.”

पण मी तुम्हांला सांगतो, कीं ते दोन्ही अविभाज्य आहेत.

ते बरोबरच येतात, आणि त्यांच्यापैकीं एकजण तुमच्या पंक्तीला जेवावयास येऊन बसतो, तेव्हां लक्षांत असूं या, कीं दुसरा तुमच्या अंथरुणावर झोंपलेला आहेच.

खरोखरच, तुमचा हर्ष आणि शोक यांमध्ये तुम्ही तराजूप्रमाणें लोंबकळत राहिलेले आहांत.

रिते असाळ, तेव्हांच केवळ तुम्ही स्थिर आणि सम असतां.)

कोपरक्षक आपलें सोनें-रुपें तोळण्याकरितां तुम्हांला उचलतो, तेव्हां तुमच्या हर्षाचें अथवा तुमच्या शोकाचें पारडें खालींवर जाणें अपरिहार्यच आहे.

घरें

तदनंतर बांधकाम करणारा एक कारागीर पुढें आला म्हणाला, आम्हांला घरांविषयीं कांहीं सांगा.

आणि त्यानें त्याला उत्तर दिलें :

नगराच्या तटांच्या आंत घर उभारण्यापूर्वीं वनामध्ये तुम्ही आपल्या कल्पनांचा कुंज निर्माण करा.

कारण, सायंप्रकाशांत जसे तुम्ही घरीं परततां, तद्वत्च सदैव दूर व एकाकी असणाऱ्या तुमच्या अंतरांतील प्रवाशालाहि घरीं परतावें लागतें.

तुमचें घर म्हणजे तुमचें विराट् शरीर.

तें रविकिरणांत विकास पावतें आणि रजनीच्या नीरवतेंत निद्रित होतें; आणि तें स्वप्नरहित पण नसतें. काय, तुमच्या घराला स्वप्न पडत नाहींत ? आणि स्वप्नांमध्ये उपवनांत किंवा गिरिशिखरावर विहार करण्याकरितां तें नगर सोडून जात नाहीं ?

तुमचीं घरें माझ्या हातांत गोळा करितां आलीं असतीं आणि पेरणी करणाराप्रमाणें मला तीं अरण्यांत आणि मैदानांत विखरून टाकितं आलीं असतीं, तर किती छान झालें असतें !

दऱ्याखोरीं हेच तुमचे रस्ते झाले. असते, आणि हिरव्यागार वाटाच तुमच्या गळ्या झाल्या असत्या, आणि द्राक्षोयानांमध्येच

तुम्हांला एकमेकांना भेटण्यास जावं लागलं असतं, आणि पृथ्वीच्या परिमळनें सुगंधित झालेल्या वस्त्रांनींच परतावं लागलं असतं, तर किती छान झालं असतं !

पण या साऱ्या गोष्टी इतक्यांतच होण्यासारख्या नाहीत.

भीतिग्रस्त होऊन तुमच्या पूर्वजांनीं तुम्हांला फारच जवळ आणून ठेविलं आहे ; आणि ती भीति आणखी कांहीं काळ टिकेल. तुमच्या नगराचे तट, आणखी कांहीं काळ तुमचीं घरे आणि तुमचीं शेते यांची ताटातूट करतील.

आणि ऑरफालीझवासी जनहो, मला सांगा, कीं या घरांमध्ये तुम्हीं काय सांठवून ठेविलं आहे ? आणि दरवाजे अगदीं घट्ट लावून घेऊन तुम्ही कशाचें रक्षण करीत आहांत ?

त्यांत शांति — तुमच्या शक्तीला प्रकट करणारी मृक प्रेरणा — आहे काय ?

त्यांत स्मृती — कल्पनेच्या शिखरांपर्यंत विस्तारलेल्या तेजस्वी कमानी — भरून ठेविल्या आहेत काय ?

त्यांत हृदयाला, काष्ठ-पाषाणांतून निर्माण केलेल्या वस्तूंपासून पवित्र गिरिशिखरापर्यंत पोहोंचविणारें सौंदर्य सांठविलं आहे काय ?

सांगा, हें सर्व तुमच्या घरांत आहे ?

अथवा त्यांत केवळ सुख आणि सुखाची लालसाच आहे, कीं जी तुमच्या घरांत लबाडीनें अतिथि म्हणून प्रवेश करिते, आणि नंतर यजमान बनते, आणि त्यानंतर स्वामी होऊन वसते ?

इतकेंच नव्हे, तर तदनंतर ती पशूंना वठणीवर आणणाराची भूमिका घेते आणि चावूक व पराणी यांनीं तुमच्या उच्चतर आकांक्षांना बाहुल्यांप्रमाणें नाचविते.

तिचे हात रेशमाचे असले, तरी तिचें हृदय लोखंडाचें आहे.

तुमच्या शय्येजवळ उभें राहून तुमच्या देहाच्या प्रतिष्ठेचा उपहास करावा, एवढ्याच केवळ हेतूनें तुम्हांला झोंपविण्याकरितां ती अंगाई गाते.

तुमच्या निरामय इंद्रियांचें प्रथम ती विडंबन करिते आणि नंतर कांचेच्या भंगुर भांड्यांप्रमाणें त्यांना ती कांटेरी झुडपांत फेकून देते. (खरोखरच, सुखाची लालसा आत्म्याच्या उत्कट भावनेचा खून करिते, आणि नंतर तिच्या स्मशानयात्रेंत दांत विचकीत चालते.)

पण हे आकाशाच्या बालकांनो, शांतीमध्ये अशांत असणारांनो, तुम्ही पिंजऱ्यांत अडकविले जाणार नाहीं अथवा गोठ्यांत बांधिले जाणार नाहीं.

तुमचें घर नांगर न बनतां डोलकाठी बनो.

तें केवळ जखम झांकणारा पापुद्रा न बनतां डोळ्याचें संरक्षण करणारी पापणी बनो.

दरवाजांतून वाहेर पडतां यावें म्हणून आपले पंख तुम्हीं आवरून घेऊं नयेत, तक्तपोशीवर आदळतील म्हणून आपलीं मस्तकें तुम्हीं खालीं वांकवूं नयेत, अथवा भिंतींना भेगा पडून त्या कोसळतील म्हणून श्वासोच्छ्वास करण्याला तुम्हीं भिजूं नये.

मृतांनीं सजीवांकरितां बांधून ठेविलेल्या थडग्यांत तुम्हीं राहू नये.

आणि भव्य व सुंदर असले, तरी तुमचें घर तुमच्यांतील गूढ तत्त्वाला धरून ठेवू शकणार नाहीं, अथवा तुमच्या उत्कट आकांक्षांना थारा देऊ शकणार नाहीं.

कारण, तुमच्यांत जें असीम आहे, तें आकाशमंदिरांत वास करितें. प्रभातीचें दंव हें त्या मंदिराचें द्वार आहे आणि रजनीचीं अनंत संगीतें व अनंत शांति हीं त्याचीं गवाक्षें आहेत.

वस्त्रे

आणि नंतर एक विणकर म्हणाला, वस्त्रांविषयीं आम्हांला कांहीं सांगा.

आणि त्यानें उत्तर दिलें :

तुमचीं वस्त्रे तुमचें पुष्कळसें सौंदर्य लपवून ठेवितात, तथापि तुमची कुरूपता मात्र तीं लपवून ठेवीत नाहींत.

आणि वस्त्रांच्या साहाय्यानें एकांतांत राहण्याचें स्वातंत्र्य तुम्ही शोधीत असतां ; तरी त्यायोगें आपत्ति आणि बंधन हींच कदाचित् तुमच्या पदरीं पडतात.

सूर्य आणि वायु यांना आपल्या वस्त्रांच्या द्वारा भेटण्यापेक्षां तुम्हीं आपल्या त्वचेच्या द्वारा त्यांना अधिक भेटावें हें चांगलें.

कारण, जीवनाचा प्राण सूर्यकिरणांत राहात असतो, आणि जीवनाचा हात वायुलहरींत असतो.

तुमच्यापैकीं कांहींजण म्हणतात, “आम्ही परिधान करीत असलेलीं वस्त्रे उत्तरेकडच्या वायूनें विणलेलीं आहेत.”

आणि मीहि म्हणतो, होय, खरेंच ; तो उत्तरेचाच वायु होता, पण लज्जा हा त्याचा माग होता, आणि स्नायूंची मृदुलता हे त्याचे तंतू होते.

आणि आपलें काम पूर्ण झाल्यानंतर अरण्यांत जाऊन तो मोठ्याने हंसला.

विसरूं नका, कीं मलिनांच्या नेत्रांसमोरच लज्जा ढालीप्रमाणें बनते.

पण मलिनजन नाहीसे होतील, त्या वेळीं लज्जा म्हणजे केवळ मनाची वेडी आणि मनाला विकृत करणारी वस्तूच बनणार नाही काय ?

आणि लक्षांत असूं या, कीं तुमच्या उघड्या पायांना स्पर्श करण्यांतच धरित्रीमातेला आनंद होतो, आणि तुमच्या केसांबरोबर खेळण्याचीच वायूंना इच्छा असते.

क्रय-विक्रय

आणि एक व्यापारी म्हणाला, क्रय-विक्रय म्हणजे काय तें आम्हांला सांगा.

तेव्हां उत्तर देतांना तो म्हणाला :

वसुंधरा आपलें धनधान्य तुम्हांला अर्पण करितच असते ; आणि आपल्या ओंजळी कशा भरून घ्याव्यात हें एकदां तुम्हांला समजलें, म्हणजे तुम्हांला कधीं कमतरता पडणार नाही.

पृथ्वीच्या देणग्यांची परस्परांत अदलावदल करून तुम्हांला समृद्धि आणि संतोष मिळेल.

तथापि, तुमची ही अदलावदल प्रेम आणि उदार न्यायबुद्धि यांनीं युक्त नसेल, तर ती कांहींजणांचा लोभ आणि इतरांची उपासमारच वाढवील.

समुद्र, शेते आणि द्राक्षांचे मळे यांत श्रम करणारे तुम्ही, जेव्हां विणकरांना, कुंभारांना आणि मसाल्यांच्या व्यापाऱ्यांना बाजारांत भेटतां,

तेव्हां आपणांमध्ये येण्याकरितां पृथ्वीच्या श्रेष्ठ अंतरात्म्याला तुम्ही आवाहन करा, आणि आपले ताजवे व वस्तूंचें परस्पर-मूल्य ठरविण्याच्या रीती यांना शुद्ध करण्याकरितां त्याची प्रार्थना करा.

आणि जे केवळ रिकाम्या हातांनीं येत असतील व तुमच्या श्रमाचा मोबदला म्हणून केवळ आपले शब्दच विकू शकतील, त्यांना आपल्याबरोबर व्यवहार करू देऊ नका.

अशा लोकांना तुम्हीं म्हणावे :

“ आमच्याबरोबर शेतांत चला, अथवा आमच्या भावांबरोबर समुद्रावर जा आणि तेथे आपलें जाळें टाका ;

“ कारण, भूमि आणि समुद्र हीं आमच्याप्रमाणेंच तुम्हांलाहि आपलें विपुल औदार्य दाखवितील.”

आणि तेथे गाणारे, नाचणारे आणि बांसरी वाजविणारे आले, तर त्यांचे गुणहि खरेदी करा.

कारण, तेहि फळे आणि धूप गोळा करणारे सौदागरच आहेत, आणि त्यांनीं आणिलेले कल्पनानिर्मित असले, तरी ते तुमच्या आत्म्याचें अन्न आणि वस्त्र आहे.

आणि बाजारांतून परतण्यापूर्वी कोणीहि रिकाम्या हातानें परत गेला नाही, अशी खात्री करून घ्या.

कारण, तुमच्यामधील क्षुद्रांतल्या क्षुद्र जीवाच्याहि गरजा पूर्ण झाल्या नाहीत, तोंपर्यंत पृथ्वीचा श्रेष्ठ अंतरात्मा वायुलहरींवर शांततेनें झोंपू शकणार नाही.

अपराध आणि शासन

त्यानंतर नगराच्या न्यायाधीशांपैकीं एकजण पुढें आला आणि म्हणाला, अपराध आणि शासन यांविषयीं आम्हांला कांहीं सांगा.

आणि त्यानें उत्तर दिलें :

जेव्हां तुमचा आत्मा बाहेर वाऱ्यावर भटकण्यास जातो,

तेव्हां तुम्ही एकटे आणि अरक्षित असे होऊन दुसऱ्याचा आणि परिणामीं आपला स्वतःचाच अपराध करितां.

आणि प्रभूच्या दारीं गेल्यावर त्या केलेल्या अपराधाबद्दल तुम्हांला त्याचें दार ठोठावावें लागेल आणि उपेक्षित होऊन त्या दाराशीं जरा ताटकळत बसावें लागेल.

समुद्रासारखा तुमचा दैवीभाव आहे ;

तो सदैव शुद्ध व राहतो.

आणि आकाशाप्रमाणें केवळ पंख असलेल्यासच तो उंच चढवितो.

सूर्याप्रमाणेंहि तुमचा दैवीभाव आहे ;

त्याला धिचुंद्रीचे मार्ग माहीत नसतात, आणि सापांचीं विळें पण तो शोथीत नाही.

परंतु, तुमच्यांत केवळ दैवीभावच वसत असतो असें नाही.

तुमच्यांत अजून बराचसा मानवभाव आहे, आणि तुमच्यांतील पुष्कळसा अंश तर अजून अमानवीच आहे.

स्वतःची जागृति शोधण्याकरितां धुक्यामधून निद्रितावस्थेंतच भटकणारा तो एक वेढव वामन आहे.

आणि तुमच्यांतल्या मानवभावाविषयीं मी आतां बोलूं इच्छितों.

कारण, तोच अपराध आणि अपराधाचें शासन जाणतो. तुमच्यांतील दैवी भावाला किंवा धुक्यामधील वामनाला त्याची जाणीव असत नाही.

अनेकदां मीं तुम्हांला अपराधाविषयीं अशा रीतीनें बोलतांना ऐकिलें आहे, कीं तो अपराध करणारा जणुं तुमच्यांतला नाहीच; तर तुम्हांला अगदीं परका आणि तुमच्या जगांत अगदीं आगंतुक म्हणून घुसलेला आहे.

पण मी सांगतां, कीं ज्याप्रमाणें कोणीहि पवित्र आणि पुण्यशील पुरुष तुमच्यापैकीं प्रत्येकांत वसत असलेल्या उच्चतम वस्तूपक्षां अधिक उंच चढूं शकत नाही,

त्याप्रमाणेंच कोणीहि दुष्ट आणि दुर्बल तुमच्यामध्येच वसणाऱ्या अति नीचतेहून अधिक खालीं पडूं शकत नाही.

आणि ज्याप्रमाणें वृक्षाचें एकहि पान संबंध वृक्षाच्या मूक जाणिवे-वांचून पिवळें पडूं शकत नाही,

त्याप्रमाणें तुम्हां सर्वांच्या दहून राहिलेल्या इच्छेशिवाय अपराधी अपराध करूं शकत नाही.

एकाद्या मिरवणुकीप्रमाणें तुम्ही सर्वमिळून आपल्या दैवीभावाकडे जात असतां.

तम्हीच पंथ आणि पांथहि आहांत.

आणि जेव्हां तुमच्यापैकीं एकादा पडतो, तेव्हां आपल्या पाठी-
मागून येणारांकरितां तो पडतो. ठेंबाळविणाऱ्या धोंब्याची
सूचनाच ती !

आणि याशिवाय, जे त्याच्या पुढें गेलेले असतात त्यांच्यासाठीं तो
पडतो ; कारण अधिक वेगवान् आणि अधिक अचूक असें पाऊल
असूनहि त्यांनीं त्या धोंब्याची अडचण काढून टाकिली नाहीं.

आणि माझा शब्द तुमच्या हृदयाला दुःसह होईल तरी हेंहि ऐका :
खुनाला बळी पडलेला आपल्या स्वतःच्या खुनाबद्दल जबाबदार
नसतो असें नाहीं,

आणि लुटला गेलेला, लुटला जाण्यांत निर्दोष असतो असेंहि नव्हे.

दुष्टाच्या कृत्यांबद्दल पुण्यशील निष्पाप असत नाहीं,

आणि स्वच्छ हात असलेला पाण्याच्या कमांत निष्कलंक नसतो.

होय, अपराधी हा पुष्कळदां दुखावलेल्याचाच बळी असतो.

आणि त्याहूनहि पुष्कळदां शासन पावलेला हा निरपराध आणि
निर्दोष म्हणून ठरलेल्याचा भारवाहक असतो.

न्यायी आणि अन्यायी, त्याचप्रमाणें सज्जन आणि दुर्जेन असा
भेद तुम्हांला करितां येण्यासारखा नाहीं;

जीवन-दर्शन

कारण एकत्र विणलेल्या काळ्या आणि पांढऱ्या धाग्यांप्रमाणे ते सूर्यप्रकाशांत एकत्रच उभे असतात.

आणि काळा धागा तुटला, म्हणजे विणकराला संबंध वख बारकाईनें बघावे लागते आणि मागाचीहि तपासणी करावी लागते.

तुमच्यापैकीं कोणी एकाद्या पत्नीला ती एकनिष्ठ नाही, म्हणून शिक्षा ठेठावणार असेल,

तर त्याला तिच्या पतीचेहि हृदय तराजूंत तोळं या, आणि त्याचा आत्माहि मेजानें मापूं या.

आणि जो कोणी अपराध्याला फटके मारणार असेल, त्याला ज्याचा अपराध झाला आहे त्याचेहि अंतरंग तपासूं या.

आणि तुमच्यापैकीं कोणी न्यायाच्या नांवानें शासन करण्यास तयार होईल आणि पापवृक्षावर कुन्हाड घालण्यास प्रवृत्त होईल, तर त्याला त्या वृक्षाच्या मुळांकडे आपली दृष्टि फेकूं या ;

म्हणजे त्याला आढळून येईल, कीं खरेंच, चांगल्या आणि वाईट, सफल आणि विफल, अशा सर्व वृक्षांच्या मुळांची पृथ्वीच्या शांत हृदयामध्ये एकमेकांत गुंफण झालेली आहे.

आणि हे न्यायी होऊं इच्छिणाऱ्या न्यायाधीशांनो,

तुम्ही त्याला कोणती शिक्षा कराल, कीं जो देहानें प्रामाणिक असून मनानें मात्र चोर आहे ?

त्याला तुम्ही काय दंड कराल, कीं जो शरीरानें वध करणारा आहे, पण ज्याच्या स्वतःच्या आत्म्याचाच वध झाला आहे ?

आणि त्याच्यावरील खटला तुम्ही कसा चालवाल, कीं जो
आचरणांत ठकविणारा आणि जुलूम करणारा आहे,
पण जो स्वतःच दुःख आणि जुलूम यांनीं संवस्त झालेला आहे ?

आणि त्यांना तुम्ही कोणतें शासन द्याल, कीं ज्यांचा पश्चात्ताप
त्यांच्या दुष्कृत्यांहून आधींच मोठा आहे ?

पश्चात्ताप म्हणजे ज्या कायद्याची सेवा तुम्ही करूं इच्छितां, त्या
कायद्यानें स्वतःच दिलेला न्याय नव्हे काय ?

तथापि, तुम्ही निष्पाप जीवावर पश्चात्ताप लादूं शकणार नाहीं
आणि अपराध्याच्या हृदयांतून तो काढूं शकणार नाहीं.

मानवांनीं जागृत व्हावें आणि आत्मसंशोधन करावें यासाठीं
रात्रीच्या समयीं अनादृतपणेंच तो भेट देतो.

आणि तुम्ही न्यायाचें स्वरूप समजून घेऊं इच्छितां ; पण सर्व
कृत्यें संपूर्ण प्रकाशांत पारखिल्याशिवाय तुम्हांला तें कसें समजूं
शकणार ?

त्याच वेळीं तुम्हांला कळून येईल, कीं उभा असलेला आणि
पडलेला भिन्न नसून आपल्याच नीच भावाची रात्र आणि दैवी
भावाचा दिवस यांच्यामधील संधिप्रकाशांत उभा असणारा तो
एकच मानव आहे.

आणि मंदिराची कोणशिला त्याच्या पायामधील सर्वांत खालच्या
दगडापेक्षां उच्चतर असत नाहीं.

कायदे

त्यानंतर एक वकील म्हणाला, पण आमच्या कायद्यांविषयी काय, गुरुदेव ?

आणि त्यानें उत्तर दिलें :

कायदे घडविण्यांत तुम्हांला आनंद वाटतो,

पण त्यापेक्षां अधिक आनंद ते मोडण्यांत तुम्हांला वाटत असतो;

ज्याप्रमाणें समुद्रकिनाऱ्यावर खेळणारीं मुलें सतत खपून रेतीचे मनोरे बांधितात, आणि नंतर मोठ्यानें हंसून ते मोहून टाकितात.

पण तुम्ही आपले रेतीचे मनोरे उभवीत असतां, तेव्हां समुद्राहि किनाऱ्यावर अधिक रेती आणून टाकीत असतो; आणि तुम्ही ते मोहून टाकितां, तेव्हां समुद्राहि तुमच्याबरोबर खदखदां हंसतो.

खरोखरच, निष्पाप जीवाबरोबर समुद्र नेहमींच हंसत असतो.

पण ज्यांना जीवन समुद्राप्रमाणें वाटत नाहीं आणि मानवी कायदे रेतीच्या मनोऱ्यांप्रमाणें भासत नाहींत,

तर, जीवनाला जे खडक मानितात आणि कायदा म्हणजे त्या खडकांत स्वतःसारखी मूर्ति खोदण्याची एक छिनी असें जे समजतात, त्यांच्याविषयी काय म्हणावें ?

नाचणारांचा द्वेष करणाऱ्या लंगड्याला काय म्हणावें ?

आपल्या जोखडाचें प्रेम वाळगणाऱ्या आणि अरण्यांतील सांबर व हरिण यांना भटक्ये आणि उनाड म्हणून लेखणाऱ्या बैलाला काय म्हणावें ?

आपली कांत टाकूं न शकणाऱ्या आणि इतरांना मात्र नग्न आणि निर्लज्ज म्हणणाऱ्या म्हाताऱ्या सर्पाला काय म्हणावें ?

लग्नाच्या मेजवानीला आधींच उपस्थित होऊन यथास्थित हात मारून थकल्यावर 'सगळ्या मेजवान्या म्हणजे अत्याचार आहे, आणि मेजवान्या झोडणारे सारे कायद्याचा भंग करणारे आहेत' असें म्हणत परतणाराला काय म्हणावें ?

या सर्वांविषयी, ते देखील सूर्यकिरणांत उभे आहेत, मात्र सूर्याकडे त्यांनीं आपल्या पाठी फिरविल्या आहेत, याशिवाय मी दुसरे काय म्हणूं शकेन ?

त्यांना आपल्या छायाच तेवढ्या दिसतात, आणि त्यांच्या छाया हेच त्यांचे कायदे.

आणि त्यांच्या दृष्टीनें सूर्य म्हणजे केवळ छाया पाडणारा नव्हे, तर काय ?

आणि त्यांनीं कायदे मान्य करणें म्हणजे खालीं वांकून आपल्या छायांची भूमीवर रूपरेखा आंखणें एवढेंच नव्हे, तर काय ?

पण सूर्याभिमुख होऊन चालणाऱ्या तुम्हांला भूमीवर काढिलेल्या कोणत्या प्रतिमा पकडून ठेवूं शकतील ?

वायूवरोवर भ्रमण करणाऱ्या तुम्हांला कोणतें वातचक्र मार्गदर्शन करील ?

आपलें जूं तुम्हीं मोडून टाकिलें, पण तें कोणा माणसानें बांधिलेल्या कारागृहाच्या दरवाजावर मोडिलें नाहीं, तर कोणत्या मनुष्याचा कायदा तुम्हांला बद्ध करूं शकेल ?

तुम्ही नाचलां, पण नाचतांना कोणा मनुष्याच्या लोहशृंखलांवर ठेंचाळलां नाहीं, तर कोणत्या कायद्यांची तुम्हांला भीति आहे ?

तुम्हीं आपलें वस्त्र फाडून टाकिलें, पण तें कोणा माणसाच्या मार्गांत टाकिलें नाहीं, तर तुम्हांला कोण शिक्षा ठोठावणार आहे ?

ऑरफालीझवासी जनहो, तुम्ही दोल गुरफटून टाकूं शकाल, आणि वीणेच्या ताराहि शिथिल करूं शकाल ; पण गाऊं नये म्हणून चंडोलाला कोण आज्ञापुं शकेल ?

स्वातंत्र्य

आणि एक वक्ता म्हणाला, स्वातंत्र्याविषयीं आम्हांला कांहीं सांगा.

आणि त्यानें उत्तर दिलें :

नगराच्या वेशीजवळ आणि आपल्या घरांत लोटांगण घालितांना आणि स्वतःच्या स्वातंत्र्याची पूजा करितांना मीं तुम्हांला पाहिलें आहे,

ज्याप्रमाणें गुलाम जुलमी धन्यापुढें नम्र होतात आणि तो त्यांची कत्तल करीत असला तरी त्याची स्तुति करितात.

होय, मंदिराच्या वागेमध्ये आणि बालेकिल्ल्याच्या छायेमध्ये तुमच्यांतल्या अत्यंत स्वतंत्र पुरुषांनाहि जूं आणि हातवेडीं यांसारखेंच आपलें स्वातंत्र्य धारण करितांना मीं पाहिलें आहे.

आणि त्या वेळीं माझें हृदय आंतल्या आंत विद्ध झालें आहे ; कारण, (स्वातंत्र्यशोधनाची इच्छादेखील तुम्हांला बंधनरूप होईल, आणि स्वातंत्र्य म्हणजे एक ध्येय व सिद्धि असें बोलण्याचें तुम्ही थांबवाल, त्याच वेळीं तुम्ही स्वतंत्र होऊं शकाल.)

तुमचे दिवस चिंताविहीन नसतील, आणि तुमच्या रात्री न्यूनता-हीन व दुःखशून्य नसतील, त्या वेळींहि तुम्ही एक प्रकारें स्वतंत्र असूं शकाल.

पण या गोष्टींनीं तुमचें जीवन वेढून टाकिलेलें असतांहि उपाधि-
रहित आणि मुक्त होत्साते मनानें त्यांच्यांतून वर उठाल, तेव्हांच
तुम्ही खरेखुरे स्वतंत्र व्हाल.

आणि आपल्या ज्ञानाच्या प्रभातकालीं तुम्हींच आपल्या मध्याह्न-
कालाच्या भोंवतीं ज्या शृंखला घट्ट आवळल्या आहेत त्या तोडून
टाकणार नाहीं, तर आपले दिवस आणि रात्री यांच्या पलीकडे
तुम्हांला कसें जातां येईल ?

खरें पाहिलें तर, ज्याला तुम्ही स्वातंत्र्य म्हणून म्हणतां, तें स्वातंत्र्य
हीच सर्वांत दृढतम शृंखला आहे; मग तिचे दुवे सूर्यकिरणांत
कितीहि चकाकोत आणि तुमच्या नेत्रांना कितीहि दिपवोत !

आणि आपण स्वतंत्र व्हावें म्हणून तुम्ही स्वतःच्याच जीवनाचे
कांहीं अंश फेकून देणार, दुसरें काय ?

एकादा अन्यायी कायदा तुम्ही रद्द करूं इच्छीत असाल, तर तो
कायदा तुम्हीं आपल्या स्वतःच्याच हातानें आपल्या ललाटावर
लिहिलेला होता.

कायद्याचीं पुस्तकें जाळून आणि तुमच्या न्यायाधीशांचीं ललाटे
सगळ्या समुद्राच्या पाण्यानें हि धुऊन तुम्ही तो पुसून टाकूं शकणार
नाहीं.

आणि एकाद्या जुलमी राजाला तुम्ही पदच्युत करूं इच्छीत
असाल, तर प्रथम आपल्या अंतःकरणांत उभविलेलें त्याचें सिंहासन
नष्ट झालें आहे, हें वधा.

कारण, जर प्रजेच्या स्वतःच्याच स्वातंत्र्याच्या कल्पनेत जुलमाला आणि स्वाभिमानीत लज्जेला स्थान नसेल, तर अशा स्वतंत्र आणि स्वाभिमानी प्रजेवर जुलमी राजा राज्य कसें करू शकेल ?

आणि एकादी चिंता तुम्ही फेकून देऊं इच्छीत असाल, तर ती चिंता तुमच्यावर लादली गेलेली नसून तुम्हीं स्वतःच तिचा स्वीकार केलेला असतो.

आणि एकादी भीति तुम्ही काढून टाकूं इच्छीत असाल, तर त्या भीतीचें स्थान भिवविणाराच्या हातांत नसून तुमच्याच हृदयांत असतें.

खरोखर, सर्व गोष्टी — ज्यांची तुम्ही इच्छा करितां आणि ज्यांची तुम्हांला भीति वाटते, ज्या तुम्हांला अप्रिय वाटतात आणि ज्या हव्याशा वाटतात, ज्यांचा तुम्ही पाठलाग करितां आणि ज्यांच्या-पासून दूर पळतां — तुमच्या जीवनांत अर्धआलिंगित अशा सदैव व्हेलावत असतात.

या सर्व गोष्टी परस्परांना आलिंगिणाऱ्या छाया-प्रकाशांप्रमाणें द्वंद्वरूपानें तुमच्यांत विचरत असतात.

आणि छाया क्षीण होते व अंतर्धान पावते, तेव्हां पाठीमागें रेंगाळणारा प्रकाश दुसऱ्या प्रकाशाची छाया बनतो.

आणि याप्रमाणेंच तुमचें स्वातंत्र्य आपल्या बंधनांतून जेव्हां मुक्त होतें, तेव्हां तें स्वतःच उच्चतर स्वातंत्र्याचें बंधन होऊन बसतें.

विवेक आणि वासना

आणि ती ब्रह्मवादिनी पुनः म्हणाली, विवेक आणि वासना यांच्या-
विषयीं आम्हांला कांहीं सांग.

आणि त्यानें उत्तर दिलें :

तुमचें अंतःकरण अनेकदां एक रणक्षेत्रच बनतें आणि त्याच्यावर
तुमचा विवेक आणि तुमची बुद्धि यांचा, तुमची वासना आणि
तुमची क्षुधा यांच्याबरोबर संग्राम चाललेला असतो.

तुमच्या वृत्तींतील विसंवाद आणि स्पर्धा यांचें एकतंत आणि
सुसंवादांत पर्यवसान करितां यावें म्हणून तुमच्या अंतःकरणाचा
शांति-निर्माता मीं व्हावें, असें तर फार वाटतें.

परंतु तुम्हीहि स्वतःच शांति-निर्माते व स्वतःच्या साऱ्या वृत्तींवर
प्रेम करणारे नसाल, तर मी तरी शांति-निर्माता कसा होऊं शकेन ?

तुमचा विवेक आणि तुमची वासना म्हणजे तुमच्या समुद्रप्रवासी
आत्म्याचें सुकाणू आणि शिडेंच होत.

तुमचीं शिडें किंवा तुमचें सुकाणू यांपैकीं कशाचीहि मोडतोड
झाली, तर भर समुद्रांत लाटांवर फेकले जाऊन तुम्ही कोठें तरी
वाहवत जाल, अथवा जेथल्या तेथेंच थांबाल.

कारण, एकट्या विवेकाचेंच अधिराज्य असेल, तर ती एक मर्यादा घालणारी शक्ति बनते, आणि वासना मोकाट सुटली, तर ती स्वतःचीच राखरांगोळी करून टाकणारी ज्वाला बनते.

म्हणून तुमच्या आत्म्याला तुमचा विवेक वासनेच्या उंचीइतका उंच चढवू या, कारण तेथून तो गाऊ शकेल ;

आणि त्याला विवेकाच्या साहाय्यानें तुमच्या वासनेचें मार्गदर्शन करू या ; म्हणजे ती वासना रोज नवा जन्म धारण करून जिवंत राहील, आणि फिनिक्स पक्ष्याप्रमाणें स्वतःच्याच रक्षेमधून वर उठेल.

मला तर असं वाटतें, कीं तुमची बुद्धि आणि तुमची क्षुधा हे तुमच्या घरांतले तुम्हांला प्रिय असलेले दोन पाहुणे आहेत असंच तुम्हीं मानावें.

निःसंशय, एका पाहुण्यापेक्षां दुसऱ्याचा कांहीं अधिक आदर-सत्कार तुम्ही करणार नाहीं ; कारण जो एकापेक्षां दुसऱ्याकडे अधिक लक्ष देतो, तो दोघांचेहि प्रेम आणि विश्वास गमावून बसतो.

टेकळ्यांवरील हिरव्यागार निंबवृक्षांच्या शीतल छायेखालीं बसून जेव्हां तुम्ही दूरचीं शेतें आणि मैदानें यांच्या प्रशांततेचा व प्रसन्नतेचा अनुभव घेत असाल, तेव्हां तुमच्या हृदयाला मूकतेंत म्हणूं या कीं, “ प्रभु विवेकांत विश्रान्ति घेत आहे.”

आणि जेव्हां वादळ येतें, आणि झंझावात अरण्याला गदगदां हालवून सोडितो आणि मेघगर्जना व विशुद्धता आकाशाची भव्य-भीषणता घोषित करितात, तेव्हां तुमच्या हृदयाला सादर भीतीनें म्हणूं या कीं, “ प्रभु वासनेंत संचार करीत आहे.”

आणि तुम्ही प्रभूच्या क्षेत्रांतील एक श्वास आणि प्रभूच्या वनांतील एक पान असल्यामुळें तुम्हींहि विवेकांत विश्रांति घ्यावी आणि वासनेंत संचार करावा.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वतंत्र.

अनुक्रम ७५३८९ वि: ... निबंध
२०५९ नों: वि: ११३१७९

दुःख

आणि एका खीनें म्हटलें, दुःख म्हणजे काय तें आम्हांला सांगा.

आणि तो म्हणाला :

तुमच्या ज्ञानाला आच्छादून टाकणाऱ्या कवचाचा भंग म्हणजेच तुमचें दुःख.

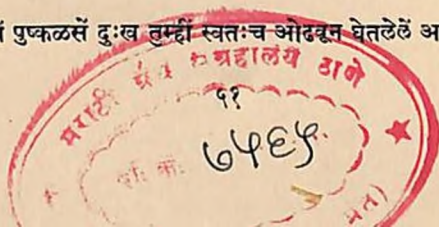
सूर्यकिरणांत स्वतःचें हृदय उभें राहावें म्हणून ज्याप्रमाणें फळाच्या टणक बीजाला फुटणें भाग पडतें, त्याप्रमाणें तुम्हींहि दुःख म्हणजे काय, तें जाणून घेतलेंच पाहिजे.

आणि आपल्या जीवनांतील दैनंदिन चमत्कारासुळें तुमचें हृदय तुम्ही आश्चर्यमग्न ठेवूं शकत असाल, तर तुमचें दुःखहि तुमच्या आनंदापेक्षां तुम्हांला कमी आश्चर्यकारक भासणार नाही;

आणि म्हणून तुमच्या शेतांवरून जाणाऱ्या ऋतूंचा तुम्हीं जसा सदैव स्वीकार केला आहे, तसा आपल्या हृदयाच्या ऋतूंचाहि तुम्ही स्वीकार करूं शकाल.

आणि आपल्या दुःखाच्या शिशिरांतहि तुम्हांला प्रशांत चित्तानें चघतां येईल.

तुमचें पुष्कळसें दुःख तुम्हीं स्वतःच ओढवून घेतलेलें असतें.

तें जणुं कहू औषधच होय. त्यायोगें तुमच्यांत वसत असलेला
वैद्य तुमच्या रुग्ण आत्म्याला रोगमुक्त करितो.

म्हणून त्या वैद्यावर विश्वास ठेवा, आणि मुकाट्यानें व शांत
चित्तानें त्यानें दिलेलें औषध पिऊन टाका.

कारण, त्याचा हात जरी जड आणि कठोर भासला, तरी
अव्यक्ताच्या करुणमृदु हस्तानें तो प्रेरित झालेला आहे,

आणि त्यानें आणिलेला प्याला जरी तुमचे ओठ भाजीत असला,
तरी महान् कुंभकारानें आपल्या स्वतःच्या पवित्र अश्रूंनीं भिजविलेल्या
मातीपासून तो तयार झालेला आहे.

आत्मज्ञान

आणि एक मुख्य म्हणाला, आत्मज्ञानाविषयीं आम्हांला कांहीं सांगा.

आणि त्यानें उत्तर दिलें :

दिवस आणि रात्री यांच्या रहस्यांना तुमचीं हृदये मूकतेनें जाणतातच.

पण तुमचे कान तुमच्या हृदयांतील ज्ञानाचा ध्वनि ऐकण्यासाठीं नृपित असतात.

तुम्हीं विचारांत जें नित्य जाणिलेले असतें, तें शब्दांत जाणूं इच्छितां.

आपल्या स्वप्नांच्या नग्न शरीराला तुम्ही आपल्या अंगुलींनीं स्पर्श करूं इच्छितां.

आणि तुम्हीं तसें इच्छावें हें ठीकच आहे.

तुमच्या आत्म्याच्या गुप्त निर्झराला प्रकट होण्याची आणि कलरव करीत समुद्राकडे वाहात जाण्याची आवश्यकताच असते ;

आणि तुमच्या अनंत अगाधतेत असलेला निधि तुमच्या नेत्रांपुढें प्रकट होणें जरूरच आहे.

जीवन-दर्शन

पण तुमचा हा अज्ञात निधि तोलण्यासाठी तुम्ही तराजू आणू नका;

आणि काठीने किंवा लांब दोरीने तुम्ही आपल्या ज्ञानाची खोली शोधू नका.

कारण, आत्मा म्हणजे असीम आणि अपरिमित असा समुद्रच आहे.

तुम्ही असे म्हणू नये कीं, “मला सर्व सत्य प्राप्त झाले आहे;” तर त्याऐवजीं असे म्हणावे कीं, “मला एक सत्य सांपडले आहे.”

तुम्ही असे म्हणू नये कीं, “मला आत्म्याचा मार्ग सांपडला आहे;” तर त्यापेक्षां असे म्हणावे कीं, “माझ्या मार्गावरून चालत असणाऱ्या आत्म्याला मी भेटलो आहे.”

कारण, आत्मा सर्व मार्गांवरून चालत असतो.

आत्मा एका रेषेनेच चालत नाही अथवा कळकासारखा उगवतहि नाही.

सहस्रदलकमलप्रमाणे आत्मा स्वतःला प्रकट करित असतो.

अध्यापन

त्यानंतर एक अध्यापक म्हणाला, अध्यापनाविषयीं आम्हांला कांहीं सांगा.

आणि तो म्हणाला :

तुमच्या ज्ञानाच्या उपःकालांत आर्यांपासूनच जें अर्ध-निद्रित असें वसत असतें, त्याशिवाय कोणीहि मनुष्य तुम्हांला अन्य कांहीं दाखवूं शकणार नाहीं.

आपल्या छात्रांसह मंदिराच्या छायेंतून चालणारा अध्यापक आपल्या ज्ञानामधून कांहीं देत नाहीं; तर आपली श्रद्धा आणि प्रेम यांचाच कांहीं अंश तो अर्पण करितो.

तो खराखुरा ज्ञानी असेल, तर तुम्हांला आपल्या ज्ञानमंदिरांत प्रवेश करण्याची आज्ञा करीत नाहीं; तर तुमच्या स्वतःच्याच मनाच्या उंबरठ्याकडे तुम्हांला तो घेऊन जातो.

खगोलशास्त्रज्ञ आपल्या आकाशज्ञानाविषयीं तुम्हांला कांहीं सांगूं शकेल; पण आपलें ज्ञान कांहीं तो तुम्हांला देऊं शकणार नाहीं.

गायक दशदिशांना व्यापून राहिलेल्या तालवद्धतेंतून तुम्हांला गाऊन दाखवूं शकेल; पण ताल झेलणारा कान किंवा ताल उमटविणारा कंठ मात्र तुम्हांला तो देऊं शकणार नाहीं.

आणि गणितशास्त्रांत जो निष्णात आहे, तो वजन आणि परिमाण या विषयांसंबंधीं तुम्हांला कांहीं सांगू शकेल ; पण तुम्हांला तो येथें घेऊन जाऊं शकणार नाही.

कारण, एका मनुष्याला झालेलें दर्शन दुसऱ्या मनुष्याला आपले पंख उसने देऊं शकत नाही.

आणि परमेश्वराच्या दृष्टीमध्यें तुमच्यापैकीं प्रत्येकजण जसा पृथक् पृथक् उभा आहे, तद्वत्च तुमच्या परमेश्वरविषयक ज्ञानाच्या आणि या पृथ्वीचें स्वरूप समजून घेण्याच्या बाबतींत तुमच्यापैकीं प्रत्येकांनें स्वतंत्रच असलें पाहिजे.

मैत्री

आणि एका तरुणानें म्हणलें, मैत्रीविषयीं आम्हांला कांहीं सांगा.

आणि त्यानें उत्तर दिलें :

तुमचा मित्र म्हणजे तुमच्या गरजांची परिपूर्ति.

तो तुमचें शेतच आहे, आणि त्याची तुम्ही प्रेमानें पेरणी करितां
आणि कृतज्ञतेनें कापणी करितां.

आणि तोच तुमचें भोजन व तुमचा उबारा आहे.

कारण, तुम्ही क्षुधित होऊन त्याच्याकडे जातां आणि शांतीसाठीं
त्याचा शोध करितां.

तुमचा मित्र तुमच्याजवळ आपलें मन मोकळें करितो, तेव्हां
तुम्हांला आपल्या स्वतःच्या मनांतल्या 'न'काराची भीति वाटत
नाहीं, किंवा आपला 'हो'कार तुम्ही आंतल्या आंत दाबून ठेवीत
नाहीं.

आणि तो मूक असतो, तेव्हां तुमचें हृदय त्याच्या हृदयाचे बोल
ऐकण्याचें थांबवीत नाहीं;

कारण, मैत्रीमध्ये सारे विचार, सान्या आशा, सान्या अपेक्षा
मूकतेनेंच उपजत असतात आणि संविभागिल्या जातात; पण
त्यांच्या आनंदाचा गाजावाजा होत नाहीं.

जीवन-दर्शन

आपल्या मित्रापासून दूर होतांना तुम्ही दुःख मानू नका;
कारण, त्याच्यामधील जो अंश तुम्हांला अत्यंत प्रिय वाटत
असेल, तो त्याच्या पश्चात् तुम्हांला अधिकच स्पष्ट दिसू लागेल;
जसें पर्वतावर चढणाराला त्या पर्वताचे दर्शन मैदानावरूनच अधिक
स्पष्टतेनें होतें.

आणि आपली आत्मवृत्ति अधिक गाढ-गंभीर करण्याशिवाय
मैत्रीमध्ये अन्य हेतु नसू या.

कारण, जें प्रेम आपल्या स्वतःच्या गूढ स्वरूपाच्या आविष्काराहून
अन्य कांहींतरी शोधीत असतें, तें प्रेम नव्हे, तर पसरलेलें जालें
होय; आणि त्यांत केवळ निरर्थक वस्तूच पकडल्या जातात.

आणि तुमच्याजवळ जें चांगल्यांतलें चांगलें असेल, तें आपल्या
मित्रासाठीं ठेवा.

तुमच्या जीवनांतील ओहोटी ज्याला जाणावी लागते, त्याला
तुमच्या जीवनांतील भरतीहि जाणून घेऊं या.

कारण, तुमचा मित्र म्हणजे अशी कोणती वस्तु आहे, कीं व्यर्थ
कालक्षेप करण्याकरितांच तुम्हीं त्याचा शोध करावा ?

आपला काल कृतार्थ करण्यासाठींच सदैव त्याला शोधा.

कारण, तुमची गरज पुरविणें हा त्याचा धर्म आहे; तुमची
रिक्तता भरून काढणें हा नव्हे.

आणि मैत्रीच्या मधुरतेत हास्य दुमदुमूं या, आणि सुखांचा
संविभाग असूं या.

कारण, लहानलहान गोष्टींच्या ध्वनिदुंदुळें हृदयाची प्रभात
उगवते, आणि तें ताजेतवानें होतें.

वार्तालाप

आणि त्यानंतर एक विद्वान् म्हणाला, वार्तालापाविषयी कांहीं सांगा.

आणि त्यानें उत्तर दिलें :

आपल्या विचारांत तुम्हांला शांति मिळेनाशी होते, तेव्हां तुम्ही वार्तालाप करितां ;

आणि आपल्या हृदयाच्या एकांतांत अधिक राहणें तुम्हांला अशक्य होतें, तेव्हां तुम्ही आपल्या ओष्टांत राहातां; कारण ध्वनि म्हणजे विरंगुळा आणि करमणूक.

आणि तुमच्या पुष्कळशा बोलण्यांत विचार अर्धमेला होतो.

कारण, विचार हा आकाशपक्षी आहे, आणि शब्दांच्या पिंजऱ्यांत त्याला आपले पंख उघडतां येतात खरे ; पण तेथें तो उड्डाण करूं शकत नाही.

एकांताचें भय वाटल्यामुळें तुमच्यांतील कित्येकजण बोलक्या लोकांना शोधीत असतात.

एकांताची शांति त्यांच्या नेत्रांना आपल्या सत्य स्वरूपाचें दर्शन करविते ; आणि तेथून ते पळून जाऊं बघतात.

आणि कित्येकजण असे असतात, कीं अजाणतेपणानें किंवा

विचार केल्याशिवायच आपणां स्वतःलाहि न समजणारें सत्य प्रकट करितात.

आणि कित्येकजण असे असतात, कीं त्यांच्या अंतरात्म्यांत सत्य वसत असतें, पण तें सत्य ते शब्दांत व्यक्त करीत नाहींत.

अशांच्या हृदयांत आत्मा तालवद्ध शांतीमध्ये वासे करीत असतो.

आपल्या मित्रांना तुम्ही रस्त्यांत किंवा बाजारांत भेटाल, तेव्हां तुमचा आत्मा तुमच्या ओठांना प्रेरित करो आणि तुमच्या जिबेला मार्ग दाखवो.

तुमच्या ध्वनीच्या ध्वनीला त्याच्या कानाच्या कानावरोबर बोळूं या ;

कारण, त्याचा आत्मा तुमच्या हृदयाचें सत्य द्राक्षमधूच्या रुचीच्या स्मृतीप्रमाणें सदैव सांभाळून ठेवील,

जरी त्या द्राक्षमधूच्या रंगाची विस्मृति झालेली असते, आणि त्याची सुरईही अतःपर राहिलेली नसते.

काळ

आणि एक खगोलशास्त्रज्ञ म्हणाला, काळ म्हणजे काय, गुरुदेव ?
आणि त्याने उत्तर दिले :

अनंत आणि अपरिमेय अशा काळाचें तुम्ही मोजमाप घेऊं
पाहतां.

घटका आणि ऋतू यांच्या अतुरोधानें तुम्ही आपलें वर्तन ठरवूं
इच्छितां, आणि आपल्या वृत्तीचाहि ओघ वळवूं बघतां.

काळाचा प्रवाह बनवून त्याच्या तीरावर बसावें आणि तो कसा
वाढत आहे त्याचें निरीक्षण करावें, असें तुम्हांला वाटतें.

तथापि, तुमच्यांतील कालातीत तत्त्वाला जीवनाच्या काला-
तीततेचें भान असतें.

आणि त्याला माहीत असतें, कीं गतकाळ म्हणजे केवळ आजची
स्मृति आहे, आणि भविष्यकाळ म्हणजे आजचें स्वप्न आहे.

आणि तुमच्यांत गायन आणि चिंतन करणारें जें तत्त्व आहे तें
अद्यापिहि आय क्षणाच्या मर्यादांत वास करीत आहे; त्याच आय
क्षणानें जीवनाच्या प्रारंभीं आकाशांत ताऱ्यांची पखरण केली.

आपली प्रेम करण्याची शक्ति अमर्याद आहे, असें तुमच्यांतल्या
कोणाला वाटत नाहीं ?

आणि तरीदेखील असें कोणाला भासत नाही, कीं तेंच प्रेम अमर्याद असूनहि केवळ आपल्या स्वतःच्याच जीवनाच्या केंद्राभोवतीं गुरफटून वसलें आहे, आणि एका प्रेमकल्पनेकडून दुसऱ्या प्रेम-कल्पनेकडे अथवा एका प्रेमकर्मांतून दुसऱ्या प्रेमकर्मांकडे तें जात नाही ?

आणि प्रेमाप्रमाणेंच काळहि अखंड आणि अचल नाही काय ?

तथापि, जर तुमच्या विचाराच्या दृष्टीनें ऋतूंनीं काळाची गणना करावयाचीच असेल, तर प्रत्येक ऋतूमध्यें अन्य साऱ्या ऋतूंचा समावेश होऊं या,

आणि वर्तमानाला स्मृतीनें भूतास आणि आकांक्षेनें भविष्यास मिठी मारूं या.

साधुता आणि दुष्टता

आणि नगरीच्या गुरुजनांपैकीं एकजण म्हणाला, साधुता आणि दुष्टता यांविषयीं आम्हांला कांहीं सांगा.

आणि त्यानें उत्तर दिलें :

तुमच्यांत वसणाऱ्या साधुतेविषयीं मी सांगूं शकेन; पण दुष्टते-विषयीं मात्र मला सांगतां येणार नाहीं.

कारण, दुष्टता म्हणजे आपल्याचः क्षुधेनें आणि तृपेनें पीडिलेली साधुताच नव्हे काय ?

खरोखरच, साधुता क्षुधित होते तेव्हां अंधाऱ्या गुहेमध्येहि ती अन्न शोधिते, आणि तृपित होते तेव्हां मेलेलें पाणीहि पिते.

स्वतःशीं एकरूप असतां, तेव्हां तुम्ही साधु असतां.

तथापि, स्वतःशीं एकरूप नसतां, तेव्हां कांहीं तुम्ही दुष्ट असत नाहीं.

कारण, विभागलेलें घर म्हणजे चोरांची गुहा नव्हे; तर तें केवळ विभागलेलें घरच होय.

आणि सुकाणू नसलेली नौका धोक्याच्या वेढांमध्ये निरर्थक भटकत राहिली, तरी बुद्धन तळाशीं जात नाहीं.

स्वतःचें अर्पण करण्याचा तुम्ही प्रयत्न करीत असतां, तेव्हां तुम्ही साधु असतां.

तथापि, स्वतःकरितां लाभ शोधीत असतां, तेव्हां कांहीं तुम्ही दुष्ट असत नाहीं.

कारण, जेव्हां तुम्ही लाभाकरितां प्रयत्न करीत असतां, तेव्हां पृथ्वीला मिठी मारणाऱ्या आणि तिचें स्तनपान करणाऱ्या मुळां-प्रमाणेंच वनतां.

निःसंशय, फळ मुळाला असें म्हणूं शकणार नाहीं कीं, “परिपक्व, रसपूर्ण आणि स्वतःची समृद्धि अखंड अर्पण करणारें असें माझ्या-सारखें तूं हो.”

कारण, समर्पण करणें ही जशी फळाची गरज आहे, तशी स्वीकारणें ही मुळाची गरज आहे.

आपल्या वाणीमध्ये पूर्ण जागृत असतां, तेव्हां तुम्ही साधु असतां, तथापि, निद्रित असतांना तुमची जिह्वा जेव्हां निष्कारण चांचरते, तेव्हां कांहीं तुम्ही दुष्ट असत नाहीं.

आणि अडखळणारी वाणीहि दुर्बल जिह्वेची शक्ति वाढवूं शकते.

आपल्या ध्येयाकडे तुम्ही निश्चयानें आणि धीरानें पाउलें टाकीत जात असतां, तेव्हां तुम्ही साधु असतां.

तथापि, त्याकडे तुम्ही लंगडत लंगडत जात असतां, तेव्हां कांहीं तुम्ही दुष्ट असत नाहीं.

लंगडत चालणारे झाले म्हणून ते कांहीं मार्गें जात नाहीत.

पण तुम्ही जे कोणी बलवान् आणि चपल असा, ते दया दाखविण्यासाठीं म्हणून लंगड्यापुढें लंगडत चालूं नका म्हणजे झालें.

अनंत मार्गांनीं तुमची साधुता प्रकट होत असते, आणि साधु नसतां तेव्हां तुम्ही दृष्ट असतां असें नव्हे,

तर, केवळ रेंगाळणारे आणि सुस्त मात्र बनतां.

हरिणांना आपली चपलता कांसवांना शिकवितां येत नाहीं हें शोचनीय आहे.

आपलें विराट् स्वरूप प्राप्त करून घेण्याच्या आकांक्षेमध्ये तुमची साधुता वसत असते; आणि ती आकांक्षा तुम्हां सर्वांमध्ये आहे.

पण तुमच्यापैकीं काहींजणांत ती आकांक्षा, आपणाबरोबर गिरिगुह्यें आणि वनगीतें घेऊन समुद्राकडे धावणाऱ्या वेगवान् लोंब्याप्रमाणें असते.

आणि इतरांत, समुद्राला मिळण्यापूर्वीच स्वतःच्याच वळणां-वांकणांत लुप्त होणाऱ्या आणि रेंगाळणाऱ्या क्षीण निर्झरासारखी ती असते.

तथापि, ज्याची आकांक्षा मोठी आहे, त्यानें अल्पाकांक्षी मनुष्याला असें म्हणूं नये कीं, “तुझी गति मंद कां आणि तूं कशासाठीं थक्कतोस ?”

कारण, सत्यार्थानें जो साधु आहे, तो विवस्त्र असलेल्याला “तुझें वस्त्र कोठें आहे ?” असें विचारित नाहीं, किंवा घर नसलेल्याला “तुझ्या घराचें काय झालें ?” असाहि प्रश्न करित नाहीं.

प्रार्थना

त्यानंतर एक उपदेशिका म्हणाली, प्रार्थनेविषयीं आम्हांला कांहीं सांगा.

आणि त्यानें उत्तर दिलें :

तुम्ही आपल्या दुःखामध्ये आणि गरजेच्या प्रसंगीं प्रार्थना करितां; पण आपल्या आनंदाच्या पूर्णतेत आणि आपल्या समृद्धीच्या काळांतहि तुम्ही प्रार्थना कराळ, तर किती छान होईल !

कारण, प्रार्थना म्हणजे चैतन्यमय आकाशांत स्वतःचाच विस्तार नव्हे तर काय ?

आणि आपला अंधकार दशदिशांना पसरविण्यांत तुम्हांला समाधान वाटत असेल, तर आपल्या हृदयाच्या उपेलाहि फैलावून देण्यांत तुम्हांला आनंद होईल.

आणि तुमचा आत्मा प्रार्थना करण्याकरितां ज्या वेळीं तुम्हांला पुकारतो, त्या वेळीं अश्रू गाळिल्याशिवाय तुमच्याच्यानें राहवतच नसेल, तर तुम्ही रडत असलां तरी हंसत हंसत बाहेर येईपर्यंत त्यानें तुम्हांला पुनःपुनः प्रेरणा यावी.

तुम्ही प्रार्थना करीत असतां, तेव्हां त्याच क्षणीं जे प्रार्थना करीत

असतात आणि प्रार्थनेव्यतिरिक्त ज्यांना तुम्ही भेटू शकत नाहीं, त्यांना भेटण्याकरितां वायुमंडलांत तुम्ही वर चढतां.

म्हणून, त्या अव्यक्त मंदिरांतील तुमचा प्रवेश केवळ समाधि आणि मधुर मीलन यांसाठींच असो.

कारण, त्या मंदिरांत प्रवेश करण्यांत याचनेशिवाय तुमचा दुसरा कोणताच हेतु नसेल, तर तुम्हांला कांहीं मिळू शकणार नाहीं.

आणि केवळ स्वतःला नम्र बनविण्याकरितांच त्यांत तुम्ही प्रवेश कराव, तर तुम्हांला उंच चढविण्यांत येणार नाहीं.

अथवा, इतरांचें कल्याण मागून घेण्यासाठीं तुम्ही त्यांत प्रवेश कराव, तरी तुमच्याकडे लक्ष दिलें जाणार नाहीं.

त्या अव्यक्त मंदिरांत तुम्हीं केवळ प्रवेश केला म्हणजे पुरे आहे.

शब्दद्वारा प्रार्थना कशी करावी, हें मी तुम्हांला शिकवूं शकत नाहीं.

प्रभु स्वतःच जेव्हां तुमच्या ओठांतून बोलतो, तेव्हांच तुमचे ते शब्द तो ऐकतो ; वसते तुम्हीं उच्चारिलेले शब्द तो ऐकत नाहीं.

आणि समुद्र, अरण्ये व पर्वत जी प्रार्थना करितात, तीहि मी तुम्हांला शिकवूं शकत नाहीं.

पण पर्वत, अरण्ये आणि समुद्र यांमधून जन्म पावलेले तुम्ही आपल्या दृश्यांतच त्यांच्या त्या प्रार्थनेचा शोध करूं शकाव.

आणि रात्रीच्या शांततेत जर तुम्ही श्रवण कराल, तर त्यांना मूकतेने म्हणतांना तुम्ही ऐकाल :

“ हे प्रभो, तूच आमचा उड्डाण करू पाहणारा जीवात्मा आहेस ; आमच्यांत उद्भूत होणारा संकल्प हा तुझाच संकल्प आहे.

“ आमच्यांत उत्पन्न होणारी कामना ही तुझीच कामना आहे.

“ आमच्या रात्रीचें दिवसांत परिवर्तन करू पाहणारी आमच्यांतली प्रेरणा ही तुझीच प्रेरणा आहे. त्या रात्री तुझ्या आहेत आणि ते दिवसहि तुझेच आहेत.

“ आम्हांला तुजजवळ कांहींच मागावयाचें उरत नाही ; कारण, आमच्या गरजा आमच्यांत उत्पन्न होण्यापूर्वीच तुला माहीत असतात :

“ तूच आमची गरज आहेस ; आणि आम्हांला आपला स्वतःचा अंश अधिकाधिक दिल्यानेच तूं आम्हांला सर्व कांहीं देतोस.”

सुख

त्यानंतर वर्षांतून एकदांच नगरांत येणारा एक अरण्यवासी साधु पुढें आला आणि म्हणाला, सुखाविषयीं आम्हांला कांहीं सांगा.

आणि त्यानें उत्तर दिलें :

सुख हें स्वातंत्र्य-गीत आहे,

तथापि, तें कांहीं स्वातंत्र्य नव्हे.

तें तुमच्या कामनांचें पुष्प आहे,

तथापि, तें त्यांचें फळ नव्हे.

तें उच्चतेला आवाहन करणारी सखोलता आहे,

तथापि, तें उच्चहि नव्हे अथवा सखोलहि नव्हे.

तें पंजरबद्धाच्या पंखांचा फडफडाट आहे,

तथापि, तें परिवेष्टिलेला प्रदेश नव्हे.

होय, खरोखरच, सुख हें स्वातंत्र्य-गीत आहे.

आणि हृदयाच्या तळीनतेनें तुम्हीं तें गावें अशी माझी इच्छा आहे ;
तथापि, त्या गानांत तुम्हीं आपलीं हृदये गमावून बसावेसें मला वाटत नाहीं.

तुमच्यापैकीं कांहीं तरुण जणुं मजा हेंच सर्वस्व आहे असें मानून

तिचा शोध करीत फिरतात, आणि त्यांच्यावर टीका केली जाते आणि त्यांची निंदा करण्यांत येते.

मी त्यांच्यावर टीका करणार नाही किंवा त्यांची निंदा करणार नाही. मी त्यांना तिचा शोध करू देईन.

कारण, त्यांना 'ती सांपडेल, पण ती एकटीच असणार नाही;

तिच्या सात बहिणी आहेत, आणि त्यांच्यांतील सर्वांत लहान मजेपेक्षां अधिक सुंदर आहे.

कंदमुळांसाठी जमीन खोदणाराला द्रव्य सांपडेल, ही गोष्ट तुम्हीं ऐकिली नाही का ?

आणि तुमच्यांतील काहीं बडीलधारी मंडळी दारूच्या नशेत केलेल्या पापांप्रमाणे आपण उपभोगिलेल्या सुखांचे खेदाने स्मरण करितात.

पण खेद म्हणजे मनावर पसरलेले अभ्रपटल होय ; प्रायश्चित्त नव्हे.

ग्रीष्मामधील पिकाच्या स्मरणाप्रमाणे त्यांनी आपल्या सुखांचे कृतज्ञतेने स्मरण करावे.

तथापि, खेद करण्यानेच त्यांना समाधान मिळत असेल, तर त्यांना ते खुशाल मिळवू या.

आणि तुमच्यांतले काहींजण सुख शोधण्याइतके तरुण नाहीत, अथवा त्यांचे स्मरण करण्याइतके वृद्धहि नाहीत.

आणि शोषण्याच्या आणि स्मरण होण्याच्या भीतीमुळे ते सर्व सुखांचा तिरस्कार करितात; जणुं आपल्या आत्म्याची हेळसांड होईल अथवा त्याचा अपराध घडेल असेंच त्यांना वाटतें.

पण त्यांच्या या त्यागांतहि त्यांना सुखच लाभतें.

आणि अशा रीतीनें लटलटणाऱ्या हातांनीं ते कंदमुळांकरितां शोधीत असले, तरी त्यांनाहि द्रव्य सांपडतें.

पण आत्म्याचा अपराध करूं शकेल असा कोण आहे, हें मला सांगा.

कोकिला रात्रीच्या नीरवतेचा, अथवा खरोत तारकांचा अपराध करूं शकेल काय ?

आणि तुमची ज्योत किंवा धूर वायूला भारभूत होणें शक्य आहे काय ?

तुम्हांला असें वाटतें काय, कीं आत्मा म्हणजे पाण्याचें एक लहानसें शांत कुंड आहे, आणि तें तुम्ही काठीनें ढवळून खराब करूं शकाल ?

सुखाचा त्याग करण्यांत तुम्ही आपली इच्छा आपल्या दृष्ट्याच्या आंतल्या कप्प्यांत दडवून मात्र ठेवितां.

कोणास माहीत, कीं ज्याचा आज त्याग केल्यासारखा दिसत आहे, तेंच उद्यांची प्रतीक्षा करीत असणार नाही ?

तुमच्या शरीरालाहि आपल्या संस्काराचें आणि आपल्या योग्य गरजेचें ज्ञान असतें, आणि तें वंचित केलें जाणार नाही.

आणि तुमचें शरीर म्हणजे तुमच्या आत्म्याची वीणाच होय,
आणि तिच्यांतून मधुर संगीत निर्माण करणें अथवा वेसूर
कोलाहल निपजविणें हें तुमच्या हातीं आहे.

आणि आतां तुम्ही आपल्या हृदयाला विचारा कीं, “सुखांमध्ये
चांगलें कोणतें आणि वाईट कोणतें, हें आम्हांला कसें ओळखतां
येईल ?”

आपल्या शेतांत आणि आपल्या बागांत जा, आणि तुम्हांला
असें आढळून येईल, कीं फुलांमधील मध गोळा करण्यांत मधमाशीचें
सुख आहे,

तसेंच मधमाशीला आपला मध अर्पण करण्यांत फुलाला सुख आहे.

कारण, मधमाशीला फूल म्हणजे जीवनाचें कारंजेंच होय,

आणि फुलाला मधमाशी म्हणजे प्रेमाची दूतिकाच होय.

आणि मधमाशी व फूल या उभयतांनाहि सुख देणें आणि सुख
भोगणें या दोन्ही गोष्टींची जरूरी असते, आणि तोच त्यांचा परम
आनंद असतो.

ऑरफालीझवासी जनहो, आपल्या सुखाच्या वावर्तीत तुम्ही फुलें
आणि मधमाशा यांचें अनुकरण करा.

सुंदरता

आणि एक कवि म्हणाला, सुंदरतेविषयीं आम्हांला कांहीं सांगा.
आणि त्यानें उत्तर दिलें :

सुंदरता स्वतःच तुमचा पथ आणि पथदर्शक बनणार नाही, तर
तुम्ही ती कोठें शोधाळ आणि कशी मिळवाल ?

आणि ती स्वतःच तुमच्या वाणीची गुंफण करणार नाही, तर
तिचें वर्णन तुम्ही कसें कराळ ?

पीडित आणि विद्ध म्हणतात, “ सुंदरता कृपाळू आणि मृदुळ
आहे.

“ आपल्या वैभवानें अर्ध-लज्जित असलेल्या तरुण मातेप्रमाणें ती
आपणांत वावरते.”

आणि भोगलोलुप म्हणतात, “ नाही, सुंदरता म्हणजे प्रबळ
आणि भयंकर वस्तु आहे.

“ प्रचंड झंझावाताप्रमाणें ती आपल्याखालची भूमि व आपल्या-
वरचें आकाश यांना हादरवून सोडिते.”

श्रांत आणि शिणलेले म्हणतात, “ सुंदरता गुलगुळ गोष्टी
करणारी आहे. ती आमच्या आत्म्याशीं वार्तालाप करिते.

जीवन-दर्शन

“छायेच्या भीतीने कांपणाऱ्या मंद प्रकाशाप्रमाणे तिचा ध्वनि आमच्या मूकतेला वश होतो.”

पण चंचल म्हणतात, “आम्हीं तिला पर्वतांमध्ये गर्जना करितांना ऐकिले आहे.

“आणि तिच्या गर्जनांबरोबर खुरांचा खडखडाट, पंखांचा फडफडाट, आणि सिंहगर्जनांचा गडगडाट आमच्या कानीं आला आहे.”

रात्रीच्या वेळीं नगरीचे रखवालदार म्हणतात, “पूर्वेकडून उपेसह सुंदरतेचा उदय होईल.”

आणि मध्याह्नकाळीं श्रमजीवी आणि प्रवासी म्हणतात, “सूर्यास्ताच्या गवाशांमधून पृथ्वीवर डोकावून बघतांना आम्हीं तिला पाहिले आहे.”

शिशिर ऋतूंत हिमवृष्टीने काकडून गेलेले म्हणतात, “सुंदरता टेकड्यांवरून उड्या मारीत वसंतासह येईल.”

आणि ग्रीष्माच्या कडाक्यांत कापणी करणारे म्हणतात, “हेमंतांतल्या पल्लवांबरोबर नृत्य करीत असतांना आम्हीं सुंदरतेला पाहिले आहे. आणि तिच्या केशभारांत असलेला हिमगुच्छहि आम्हीं पाहिला.”

सुंदरतेविषयीं इतके सारे तुम्ही बोललां आहांत;

पण खरे म्हटले म्हणजे, सुंदरतेविषयीं तुम्ही बोललां नाहीं, तर आपल्या अवृत्त आकांक्षा मात्र तुम्हीं व्यक्त केल्या.

पण, सुंदरता म्हणजे आकांक्षा नव्हे, तर समाधि आहे.

ती तृपित सुख नव्हे किंवा पसरलेला रिक्त हस्तहि नव्हे ;

तर, ती प्रदीप्त हृदय आणि मंत्रमुग्ध आत्मा आहे.

ती तुम्हांला वघतां येईल अशी मूर्ति नव्हे ; अथवा ऐकतां येईल असं गीतहि नव्हे ;

तर, ती अशी मूर्ति आहे, कीं आपले नेत्र तुम्हीं मिटून घेतले तरीहि तिचें तुम्हांला दर्शन होतें ; आणि असं गीत आहे, कीं तुम्हीं आपले कान बंद करून घेतले तरीहि तें तुम्हांस ऐकूं येतें.

सुंदरता सुरकुतलेल्या सालीतला रस नव्हे, अथवा नखाला जोडिलेला पंखहि नव्हे ;

तर, ती अखंड प्रफुल्लित असलेलें उद्यान आहे, आणि सदैव भरारी मारीत असलेला देवदूतांचा समूह आहे.

ऑरफालीझवासी जनहो, सुंदरता म्हणजे जीवन : जीवनानें आपल्या पवित्र सुखावरील आवरण बाजूला सारून दिलेलें दर्शन.

पण तुम्हीच जीवन आहांत , आणि तुम्हीच आवरणहि आहांत.

सुंदरता म्हणजे दर्पणांत स्वतःचेंच निरीक्षण करणारी चिरंतनता..

पण तुम्हीच चिरंतनता आहांत, आणि तुम्हीच दर्पणहि आहांत..

धर्म

आणि एक वृद्ध उपदेशक म्हणाला, धर्माविषयीं आम्हांला कांहीं सांगा.

आणि तो म्हणाला :

आज मी दुसऱ्या कशावर बोललों आहे ?

सकल कर्म आणि सकल चिंतन म्हणजेच धर्म नव्हे काय ?

आणि कर्म नव्हे अथवा चिंतनहि नव्हे, असा हृदयांत सदैव उद्भूत होणारा चमत्कार आणि आश्चर्य हादेखील धर्मच नव्हे काय ?

मग तो चमत्कार हातांनीं दगड घडवितांना अथवा माग सांभाळतांना का उत्पन्न झालेला असेना.

आपल्या कर्मांपासून आपली निष्ठा, आणि आपल्या व्यवसायांपासून आपली श्रद्धा कोणाला वेगळी करितां येईल ?

आपल्या कालाचे विभाग पाहून “ हा विभाग ईश्वराचा आणि हा माझा ; हा माझ्या आत्म्याकरितां आणि हा बाकीचा माझ्या शरीराकरितां ” असें कोणाला म्हणतां येईल ?

तुमचीं सर्व घटकापळें म्हणजे आकाशांत आत्म्याकडून आत्म्याकडे संचार करणारे पंखच होत.

आपली नीति हें एक उंची वज्र आहे असें समजून जो तिचें धारण करतो, त्यानें त्यापेक्षां उघडें राहिलेलें वरें.

वायु आणि सूर्य त्याच्या त्वचेला छिद्रें पाडणार नाहींत.

आणि जो आपलें वर्तन नीतिनियमानें मर्यादित करित असतो, तो आपल्या गाणाऱ्या पक्ष्याला पिंजऱ्यांत बंदिवान् करितो.

अत्यंत मनमोकळें गाणें गज आणि जाळ्या यांतून येत नाहीं.

आणि पूजा म्हणजे उघडझांक करितां येणारी खिडकीच असें ज्याला वाटतें, त्यानें आपल्या आत्म्याच्या मंदिरांत अथाप प्रवेश केलाच नाहीं; कारण, आत्ममंदिराच्या खिडक्या एका उपेपासून दुसऱ्या उपेपर्यंत पसरलेल्या असतात.

तुमचें रोजचें जीवन हेंच तुमचें मंदिर, आणि हाच तुमचा धर्म.

जेव्हां जेव्हां तुम्ही त्यांत प्रवेश कराल, तेव्हां तेव्हां आपलें सर्वस्व बरोबर घेऊन जा.

आपला नांगर आणि ऐरण आणि हातोडा आणि वीणा,

उपयुक्तेसाठीं अथवा आनंदासाठीं ज्या वस्तू तुम्हीं निर्माण केल्या आहेत, त्या साऱ्या घेऊन जा.

कारण, ध्यानधारणेंत तुम्ही आपल्या यशःसिद्धीपेक्षां अधिक वर चढूं शकणार नाहीं, आणि आपल्या अपयशांपेक्षां अधिक खालीं पडूं शकणार नाहीं.

आणि आपणाबरोबर सर्व मानवांना घ्या :

कारण, पूजा करितांना त्यांच्या आशांपेक्षां तुम्ही अधिक उंच उड्डाण करू शकणार नाहीं, आणि त्यांच्या निराशेपेक्षां अधिक खालीं उतरू शकणार नाहीं.

आणि तुम्ही प्रभूला जाणू इच्छीत असाल, तर गूढ समस्या उकलण्याच्या भानगडींत पडू नका.

तर, आपल्या आजुबाजूला बघा ; आणि तुमच्या मुलांबाळां-बरोबर हंसत-खिदळत असलेला तो तुम्हांस दिसेल.

आणि आकाशांत बघा ; मेघमालेंत संचार करीत असलेला, विद्युत्तंत आपले बाह्य पसरवीत असलेला आणि पर्जन्यांतून खालीं उतरत असलेला तुम्हांला तो दिसेल.

फुलांमध्ये हंसत असलेला आणि झाडांवर चढून आपले हात नाचवीत असलेला तो तुम्हांला आढळेल.

मृत्यु

त्यानंतर अल्मित्रा म्हणाली, आतां आम्ही मृत्यूबद्दल विचारूं इच्छितां.

आणि तो म्हणाला :

तुम्ही मृत्यूचें रहस्य जाणूं इच्छितां ;

पण जीवनाच्या हृदयांतच शोधिल्याशिवाय तुम्हांला तें कसे सांपडूं शकेल ?

रात्रीनें होळे बांधिल्यामुळे दिवसाला आंधळ्या बनलेल्या घुबडाला प्रकाशाचें कोडे उलगडतां येणें अशक्य आहे.

तुम्ही खरोखरच मृत्यूचें स्वरूप वर्णुं इच्छीत असाल, तर आपलें हृदय जीवनाच्या शरीरासमोर पूर्णपणें उघडें करा.

कारण, सरिता आणि समुद्र यांप्रमाणेंच जीवन आणि मृत्यु एकच आहेत.

तुमच्या आशा आणि इच्छा यांच्या मुळाशीं पारलौकिकाचें ज्ञानच छपलेलें असतें ;

आणि बर्फाखालीं असलेल्या बीजांप्रमाणें तुमच्या हृदयाला वसंताचीं स्वप्ने पडत असतात.

जीवन-दर्शन

त्या स्वप्नांवर श्रद्धा ठेवा; कारण, शाश्वततेचें द्वार त्यांत दहून राहिलेलें आहे.

तुमची मृत्यूची भीति ही त्या धनगराच्या भीतीसारखी आहे; राजा स्वहस्तानें आपला सन्मान करणार आहे हें जाणूनहि, त्याच्या-पुढें उभें राहतांना तो थरथर कांपत होता.

पण, थरथर कांपत असतांहि राजकृपेचें चिह्न आपण धारण करणार आहोंत, या भावनेनें आंतून तो हर्षोत्फुल्ल असत नाहीं काय ?

आणि तरीहि आपल्या थरथरण्याचीच त्याला अधिक जाणीव असत नाहीं काय ?

कारण, मरणें म्हणजे वायूंत उघडें उभें राहणें आणि सूर्यतेजांत विलीन होणेंच नव्हे, तर काय ?

आणि श्वसन थांबणें म्हणजे तरी काय ? प्राणवायूनें उपाधिरहित होऊन वर चढावें, विशाल व्हावें, आणि प्रभूला शोधावें, यासाठीं त्याला अविश्रांत स्पंदनांतून मुक्त करणें, हेंच कीं नाहीं ?

मौनाच्या सरितेमधून प्राशन कराल, तेव्हांच तुम्ही खरोखर गाऊ शकाल.

आणि पर्वताच्या शिखरावर पोहोचल्यानंतरच आरोहणाला तुम्ही प्रारंभ करू शकाल.

आणि पृथ्वीनें तुमचे अवयव आपणांत सामावून घेतले, म्हणजेच तुम्ही खरेंखुरें नृत्य करू शकाल.

निरोप

आणि आतां संध्याकाळ झाली होती.

आणि ब्रह्मवादिनी अलमित्रा म्हणाली, आजचा हा दिन आणि हे स्थळ आणि अमृतवाणी स्रवणारा तुझा आत्मा हीं धन्य होत.

आणि तो बोलला, मी केवळ प्रवक्ताच होतो?

मी एक श्रोताहि नव्हतो का ?

तदनंतर तो मंदिराच्या पायऱ्या उतरला आणि सगळे लोक त्याच्या पाठीमागून चालले. आणि तो आपल्या नौकेजवळ जाऊन पोहोचला आणि तिच्या सौधतलावर उभा राहिला.

आणि लोकांकडे पुनः मुख वळवून, आपला स्वर उच्च करून तो म्हणाला :

ऑरफालीझवासी जनहो, पवन मला तुमचा निरोप घेण्याची आज्ञा करीत आहे.

पवनाइतकी मला त्वरा नाही, तथापि मला गेलेंच पाहिजे.

आम्ही तर एकांताचा मार्ग सदैव शोधणारे भटक्ये ! ज्या ठिकाणीं आम्ही एक दिवस संपवितों, त्या ठिकाणीं दुसरा दिवस उगवूं देत नाहीं ; आणि सूर्यास्त ज्या ठिकाणीं आम्हांला सोडतो, त्या ठिकाणीं सूर्योदयाला आम्ही सांपडत नाहीं.

पृथ्वी निद्रामग्न असतां हि आम्ही फिरतच असतो.

आम्ही चिवट वृक्षाचीं बीजें आहोंत, आणि आमचें हृदय परिपक्व होऊन पूर्णतेला गेलें म्हणजे आम्हांला वायूच्या हवालीं करण्यांत येतें, आणि विखरून टाकिलें जातें.

किती अल्पकाळच मी तुमच्यांत राहिलों, आणि त्याहूनहि अल्प शब्द मी तुमच्याशीं बोललों.

पण, तुमच्या श्रवणांमधील माझा ध्वनि क्षीण झाला, आणि तुमच्या स्मृतींतील माझें प्रेम लुप्त झालें, तर मी पुनः येईन.

आणि अधिक समृद्ध हृदयांनं आणि आत्म्याला अधिक वश होणाऱ्या ओठांनीं बोलेन.

निःसंशय, सागराच्या भरतीबरोबर मी परत येईन,

आणि मृत्यूनें मला लपविलें आणि महान् मृकतेनें आच्छादिलें, तरी पुनः मी तुमच्या बुद्धीचा शोध करीन.

आणि माझें शोधणें व्यर्थ जाणार नाहीं.

मीं सांगितलेलें जर कांहीं सत्य असेल, तर तें सत्य स्पष्टतर आवाजांत आणि तुमच्या विचारांना अधिक अशुद्ध अशा शब्दांत स्वतःच प्रकट होईल.

मी वायूबरोबर जात आहे, पण ऑरफालीझवासी जनहो, शून्य-तेच्या खोल दरींत मी जात नाहीं ;

आणि आजचा दिवस. जर तुमच्या गरजा आणि माझे प्रेम यांच्या कृतार्थतेचा होणार नसेल, तर तो दुसऱ्या दिवसाच्या आगमनाचें अभिवचन होवो.

मनुष्याच्या गरजा बदलतात, पण त्याचें प्रेम बदलत नाही, अथवा आपल्या प्रेमानें आपल्या गरजा तृप्त करून घेण्याची त्याची ह्छाहि बदलत नाही.

म्हणून अधिक मोठ्या मूकतेंतून मी परत येईन, याविषयीं निःशंक असा.

शेतांमध्ये दंवविंदूंची पखरण करून प्रभातकाळीं वितळून जाणारें धुकें उंच चढतें व मेघामध्ये एकत्रित होतें आणि नंतर पर्जन्यमिषानें खालीं पडतें.

आणि त्या धुक्यातून मी कांहीं निराळ्या प्रकारचा नाहीं.

रात्रीच्या प्रशांततेंत मी तुमच्या मागांतून फिरलों आहे, आणि माझ्या आत्म्यानें तुमच्या गृहांत प्रवेश केला आहे.

आणि तुमच्या हृदयांतले ठोके माझ्या हृदयांत पडले आहेत, आणि तुमचा उच्छ्वास माझ्या मुखाला भासला आहे, आणि मीं तुम्हां सर्वांना जाणिलें आहे.

होय, तुमचा आनंद आणि तुमचें दुःख मीं जाणिलें आहे, आणि तुमच्या निद्रेमधील तुमचीं स्वप्नें हीं माझीं स्वप्नें बनलीं आहेत.

आणि अनेकदां पर्वतांतील सरोवराप्रमाणें मीं तुमच्यांत वास केला आहे.

तुमचीं शिखरें आणि तुमच्या नागमोडी उतरणी, इतकेंच काय, पण तुमच्या विचारांचे आणि तुमच्या वासनांचे धावते कळप या सर्वांचीं प्रतिविंबें मीं उमटविलीं आहेत.

आणि माझ्या शांतीकडे निर्झररूपानें तुमच्या बालकांचें हास्य, आणि सरितारूपानें तुमच्या तरुणांच्या आकांक्षा आल्या आहेत.

आणि माझ्या अथांगतेंत प्रवेश केल्यावरहि त्या निर्झरांच्या आणि सरितांच्या गानाळा खंड पडलेला नाहीं.

पण हास्याद्गुन मधुरतर आणि आशा-आकांक्षांद्गुनहि अधिक थोर असें तुमचें कांहींतरी मजकडे आलें आहे.

तें म्हणजे तुमच्यांतील असीम तत्त्व;

त्या विराट् पुरुषामधील तुम्ही सर्व केवळ स्नायू आणि पेशीच आहांत;

त्याच्या सुरांत तुमचें सारें गायन म्हणजे केवळ निःशब्द कंपनच होय.

त्या विराट् पुरुषामध्येच तुम्ही विराट् असतां,

आणि त्याच्या दर्शनांत मीं तुमचें दर्शन घेतलें आणि तुमच्यावर प्रेम केलें.

कारण, त्या विराट् क्षेत्रांत नसलेले कोणते टप्पे प्रेमाला गांठतां येतील ?

कोणतीं दर्शनें, कोणत्या आशा, आणि कोणत्या कल्पना त्या विराटाच्या उड्डाणापलीकडे जाऊं शकतील ?

मधुमंजरींच्या बहरानें आच्छादून गेलेल्या एकाद्या भव्य वृक्षा-
प्रमाणें तो विराट् पुरुष तुमच्यांत वसत आहे.

त्याची शक्ति तुम्हांला पृथ्वीशीं जखडून टाकिते, त्याचा सुगंध
तुम्हांला आकाशांत उंच नेतो, आणि त्याच्या चिरंजीवितेंत तुम्ही
अमर असतां.

तुम्हांला सांगण्यांत आलें आहे, कीं साखळीप्रमाणेंच तुम्हीहि
आपल्या अति दुर्बल दुव्याइतके दुर्बल आहांत.

हें केवळ अर्धसत्य आहे. तुम्ही आपल्या दृढतम दुव्याइतके
दृढ आहांत.

तुमच्या अतिशुद्ध कार्यावरून तुमचें मोजमाप करणें, म्हणजे
समुद्राच्या शक्तीची त्याच्या फेसांच्या भंगुरतेवरून गणना
करणेंच होय.

तुमच्या अपयशांवरून तुमच्याविषयीं मत बनविणें, म्हणजे ऋतूंना
त्यांच्या चांचल्याबद्दल दोष देणेंच होय.

खरेंच, तुम्ही समुद्रासारखे आहात,

आणि ओझ्यानें लादलेलीं गलबतें तुमच्या किनाऱ्यांवर भरतीची
वाट बघत उभीं असलीं, तरी समुद्राप्रमाणेंच तुम्ही आपल्या
भरतीला त्वरा करूं शकत नाहीं.

आणि तुम्ही ऋतूंसारखेहि आहांत,

जीवन-दर्शन

आणि आपल्या शिशिरामध्ये तुम्हीं आपल्या वसंताचे अस्तित्व नाकारलें,

तरी तुमच्यांत सुप्त असलेला वसंत आपल्या गुंगीमध्ये हंसत असतो, आणि तुमच्यावर रागावत नाही.

“त्याने आमची चांगल्या प्रकारें स्तुति केली, त्याने आमच्यांतलें चांगलें तेवढेंच वधितलें,” असें तुम्हीं परस्परांना सांगावें, म्हणून या गोष्टी मी तुम्हांस सांगत आहे असें समजू नका.

आपल्या अंतःकरणांत तुम्हांलाच जें माहीत आहे, तेंच केवळ शब्दांमध्ये मी तुम्हांला सांगत आहे.

आणि शब्दमय ज्ञान म्हणजे शब्दातीत ज्ञानाची छायाच नव्हे, तर काय ?

तुमचे विचार आणि माझे शब्द म्हणजे मोहोरवृंद स्मृतीचे तरंगच होत. त्या स्मृतींत आपल्या गत दिवसांची,

आणि पृथ्वीला स्वतःचें अथवा आपणां सर्वांचें ज्ञानहि झालें नव्हतें तेव्हांच्या प्राचीन दिनांची,

आणि पृथ्वी गडबडीने प्रथमच निर्माण झाली तेव्हांच्या रात्रींची नोंद केलेली असते.

ज्ञानी पुरुष आपलें ज्ञान तुम्हांला देण्याकरितां तुमच्याकडे येऊन गेले आहेत; मी तुमच्यापासून ज्ञान मिळविण्याकरितां आलों होतो :

आणि बघा, ज्ञानापेक्षांहि उच्चतर वस्तु मला मिळाली आहे.

ती म्हणजे सदैव अधिकाधिक प्रज्वलित होणारी तुमच्यांतील चैतन्यज्योति;

पण, तुम्ही मात्र तिच्या वृद्धीकडे दुर्लक्ष करून आपले दिवस कमी होत आहेत म्हणून शोक करीत आहांत.

ती चैतन्यज्योति म्हणजे थडग्याला भिणाऱ्या शरीरांतील जीवनाचा शोध करणारे जीवन.

येथे थडगीं सुळीं नाहीतच.

हे पर्वत आणि मैदाने जथुं पाळणा आणि चढण्याची पायरी आहेत.

आपल्या पूर्वजांच्या श्मशानभूमीवरून जेव्हां जेव्हां तुम्ही जाल, तेव्हां तेव्हां तेथे लक्षपूर्वक वधा; म्हणजे तुम्ही आणि तुमचीं सुल्लेवाळें हातांत हात घालून नाचत आहांत असं तुम्हांला आढळून येईल.

खरेंच, पुष्कळदां तुम्ही अजाणतांच आनंदोत्सव करीत असतां.

तुमच्याकडे कित्येक असेहि येऊन गेले आहेत, कीं ज्यांनीं तुमच्या श्रद्धेला सुवर्णमय अभिवचने दिलीं ; आणि त्यांचा मोवदला म्हणून तुम्हीं त्यांना संपत्ति आणि सत्ता आणि ऐश्वर्य समर्पण केलें आहे.

असं अभिवचनहि मीं तुम्हांला दिलेलें नाहीं ; आणि तरीहि तुम्हीं मला अधिक औदार्य दाखविलें आहे.

तुम्हीं जीवनाविषयींची गाढतर तृषा मला दिली आहे.

निःसंशय, मनुष्याच्या सर्व हेतूंचें सुकलेल्या ओठांत आणि त्याच्या सान्या जीवनाचें निर्झरणींत रूपांतर करणाऱ्या देणगीहून दुसरी कोणतीच मोठी देणगी असणार नाही.

आणि माझा सन्मान आणि माझें पारितोषिक यांतच आहे, —

जेव्हां जेव्हां त्या निर्झरणीवर प्राशन करण्याकरितां मी येतो, तेव्हां तेव्हां तें चैतन्यमय जल स्वतःच तृपित असलेलें मला आढळून येतें;

आणि मी त्याला पिजं लागलों, कीं तेंहि मला पिजं लागतें.

देणग्यांचा स्वीकार करण्यांत मी मानी आणि अति लाजरा आहे, असें तुमच्यापैकीं कित्येकांना वाटलें आहे.

मजुरी घेण्यांत मी मानी आहे खरा, पण देणग्या स्वीकारण्यांत नाही.

आणि आपल्या पंक्तीला घेण्याचें तुम्ही इच्छीत असतांहि मीं डोंगरांमध्यें जाऊन बोरें खालीं आहेत,

आणि तुम्हीं मोठ्या आनंदानें मला आश्रय दिला असता, हें जाणूनहि मंदिराच्या ओरींत मी झोंपलों आहे.

तथापि, माझ्या दिनरात्रींविषयीं तुम्ही प्रेमपूर्ण चिंता वाढात होतां ; आणि तिनेंच माझ्या मुखांतील अन्न मधुर बनविलें आणि माझ्या निंदेला मधुर स्वप्नांनीं परिवेष्टित केलें, असें नाहीं काय ?

यासाठी माझे तुम्हांला उद्दंड आशीर्वाद आहेत :

तुम्ही पुष्कळ अर्पण करितां, पण आपण अर्पण केलें आहे याची तुम्हांला जाणीवहि नसते,

खरोखरच, आरशामध्ये स्वतःचेंच प्रतिबिंब पाहणारी करुणा पाषाण बनते.

आणि सत्कृत्य स्वतःलाच नाजुक नांवांनीं संबोधूं लागलें, कीं तें शापाचें जनक बनतें.

तुमच्यांतील कित्येकांनीं मला एकलकोंडा आणि आपल्या एकाकीपणांत मस्त असणारा असें म्हटलें आहे,

आणि तुम्ही म्हणालां आहांत कीं, “तो अरण्यांतील वृक्षांबरोबर संभाषण करितो, पण मनुष्याबरोबर करित नाहीं.

“तो एकटाच गिरिशिखरांवर बसतो, आणि तेथून आमच्या नगरीकडे (तुच्छतेनें) बघतो.”

मीं पर्वतांवर आरोहण केलें आहे आणि दूरच्या प्रदेशांत हिंडलों आहे, हें खरेंच.

खूप उंच किंवा खूप दूर गेल्याशिवाय मला तुम्हांस कसें बघतां आलें असतें ?

खरोखर, दूर गेल्याशिवाय निकट कसें येतां येईल ?

आणि तुमच्यांतील बाकीचे मला संबोधून-शब्दांत नव्हे-म्हणाले :

“हे अपरिचिता, अगम्य शिखरांचें प्रेम बाळगणाऱ्या परस्था,

गरुड आपलीं घरटीं बांधितात त्या पर्वतशिखरांवर तूं कां वास करीत आहेस ?

“तूं अप्राप्याचा कां शोध करीत आहेस ?

“कोणत्या झंझावातांना तूं आपल्या जाळ्यांत पकडं इच्छीत आहेस ?

“आणि कोणत्या वाष्पमय पक्ष्यांची आकाशांत पारथ करणार आहेस ?

“ये आणि आमच्यांतला एक हो.

“खालीं उतर आणि आमच्या भाकरीनें आपली क्षुधा आणि आमच्या दाक्षमधूनें आपली तृषा शांत कर.”

आपल्या आत्म्याच्या एकांतांत त्यांनीं इतकें सगळें म्हुटलें;

पण त्यांचा एकांत अधिक गाढ असता तर त्यांनीं हें जाणिलें असतें, कीं केवळ तुमच्या आनंदाचें आणि दुःखाचें रहस्यच मी शोधीत होतों.

आणि आकाशांत संचरणाच्या तुमच्या विराट् रूपांचीच केवळ मी पारथ करीत होतों.

पण पारथ करणाराची देखील पारथ झाली;

कारण, माझे पुष्कळसे वाण केवळ माझ्या हृदयाचा ठाव घेण्या-कारितांच माझ्या धनुष्यांतून सुटले होते.

आणि उड्डाण करणारा सरपटणाराहि होता;

कारण, सूर्यकिरणांत माझे पंख पसरले, तेव्हां त्यांची छाया पृथ्वीवर कांसव बनली.

आणि मी जसा श्रद्धावान् होतो, तसा संशयात्माहि होतो;

कारण, तुमच्यावर माझी अधिक श्रद्धा बसावी आणि तुमचें मला अधिक ज्ञान व्हावें, एवढ्याकरितां मीं आपली अंगुली आपल्या स्वतःच्याच त्रणांत अनेकदां घातली आहे.

आणि याच श्रद्धेनें आणि ज्ञानानें मी सांगतो :

तुम्ही आपल्या शरीरांत बंदिस्त झालेले नाहीं, अथवा आपलीं घरे आणि शेतें यांनीं मर्यादित झालेले नाहीं.

तुमचें जें खरें स्वरूप आहे तें पर्वतावर वास करितें, आणि वायूसंगें भ्रमण करितें.

उबेसाठीं उन्हांत रांगणारी अथवा सुरक्षिततेसाठीं अंधारांत बिळें करणारी ती वस्तु नाहीं,

तर ती एक मुक्त वस्तु आहे; पृथ्वीला व्यापून आकाशांत संचार करणारें तें एक चैतन्य आहे.

हे शब्द अस्पष्ट असतील, तर ते स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करूं नका.

वस्तुमात्राचा आरंभ अस्पष्ट आणि आंकारहीन असतो, पण त्याचा अंत तसा असत नाहीं.

आणि आरंभ म्हणूनच तुम्हीं माझें स्मरण ठेवावें, अशी माझी इच्छा आहे.

जीवनाची, आणि चैतन्यमय अशा सर्व वस्तूंची गर्भधारणा देव-बिंदूंत होत असते; स्फटिकांत ती होत नाहीं,

आणि स्फटिक म्हणजे क्षय पावणारा दंवविंदूच नसेल हें कोण सांगू शकेल ?

माझे स्मरण करीत असतांना तुम्हीं हें स्मरणांत ठेवावें अशी माझी इच्छा आहे :

तुमच्यांत जें अत्यंत दुर्बल आणि वावरलेलें भासतें, तेंच अत्यंत बलवान् आणि दृढनिश्चयी असतें.

तुमच्या अस्थींच्या सांगाड्याला उभारणारा आणि दृढ करणारा तुमचा श्वासच नसतो काय ?

आणि जें स्वप्न पडल्याची तुम्हांला कोणालाच आठवण नाहीं, अशा एका स्वप्नांच नाहीं का तुमची नगरी निर्मिळी, आणि तिच्यांतील सारें कांहीं निर्माण केलें ?

त्या श्वासाचे तरंग तुम्हांला बघतां येतील, तर इतर सारें बघण्याचें तुम्ही सोडून घ्याल.

आणि त्या स्वप्नाची कानगोष्ट जर तुम्ही ऐकाल, तर तुम्हांला इतर ध्वनी ऐकण्याची इच्छा उरणार नाहीं.

पण तुम्हांला बघतां येत नाहीं, अथवा ऐकतां येत नाहीं, आणि तेंच चांगलें आहे.

तुमच्या नेत्रांवरचें आवरण ज्या हातांनीं विणिलें आहे, त्याच हातांनीं तें दूर केलें जाईल.

आणि तुमचे कान बुजवून टाकणारी माती ज्या बोटांनीं मळली आहे, त्याच बोटांनीं ती कोरून काढिली जाईल.

आणि तुम्हांला दिसू लागेल,

आणि तुम्हांला ऐकू येईल.

तथापि, आपण अंध होतो म्हणून तुम्ही खेद करू नका, आणि बधिर होतो म्हणून दुःख मानू नका.

कारण, त्या दिवशीं सर्व वस्तूंचीं गूढ प्रयोजनें तुम्हांला समजतील, आणि म्हणून प्रकाशाप्रमाणेंच अंधकारालाहि तुम्ही धन्यवाद द्याल.

हें सर्व बोलल्यावर त्यानें आपल्या सभोवतीं अवलोकन केलें, आणि आपल्या सुकाणूंजवळ उभा राहून क्षणांत आतुर झालेल्या शिडांकडे, तर क्षणांत गांठवयाच्या अंतराकडे बघत असलेला आपल्या नौकेचा कर्णधार त्याच्या दृष्टीस पडला.

आणि तो म्हणाला :

धीराचा, खूपच धीराचा, माझा कर्णधार आहे.

वारा वाहूं लागला आहे, आणि शिडें अगदीं अशीर झालीं आहेत; सुकाणूंदेखील दिग्दर्शनाची आराधना करीत आहे;

तथापि, माझा कर्णधार माझें भाषण संपण्याची शांत चित्तानें वाट बघत आहे.

आणि ज्यांनीं महासागराचें वृंदगान श्रवण केलें आहे, अशा माझ्या या खळाशांनींहि माझें भाषण अशीर न होतां ऐकिलें आहे.

आतां त्यांना अधिक थांबावें लागणार नाहीं.

मी तयार आहे.

निर्झर सागराला मिळाला आहे, आणि पुनः एकदां जगज्जननी आपल्या बालकाला आपल्या हृदयाशीं धरीत आहे.

नमस्ते ! ऑरफालीझवासी जनहो,

आजचा दिन समाप्त झाला आहे.

पुनः प्रातःकाळ होईपर्यंत पत्र ज्याप्रमाणें मिटून राहातें, त्याप्रमाणें दिवस आपणांवर मावळत आहे.

आपणांला येथें जें कांहीं अर्पण करण्यांत आलें आहे, तें आपण जतन करून ठेवूं.

आणि तें पुरेसें नसेल, तर पुनः आपणांला एकत्रित आलें पाहिजे आणि एकत्रित होऊन दात्यापुढें आपले हात पसरिले पाहिजेत.

विसरूं नका, मी तुमच्याकडे पुनः परत येईन.

आणखी थोडा वेळ, आणि माझी वासना अन्य शरीराकरितां मृत्तिका आणि जल एकत्रित करील.

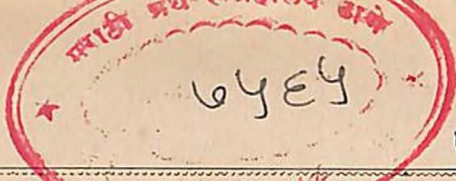
आणखी थोडा वेळ, वायूवर एक क्षणभर विश्रान्ति, आणि एक अन्य माता मला धारण करील.

तुम्हांला आणि तुमच्याबरोबर घालविलेल्या यौवनाला प्रणाम.

केवळ काळच स्वप्नामध्ये आपलें मीलन झालें होतें.

माझ्या एकाकीपणांत तुम्हीं मला गीतें गाईलीं आहेत, आणि मीं तुमच्या कामनांचा मनोरा आकाशांत उभविला आहे.

पण आतां आपली निद्रा उडून गेली आहे, आणि आपलें स्वप्न विरून गेलें आहे, आणि प्रभात केव्हांच संपली आहे.

निरोप

मध्याह्न समीप आला आहे आणि आपल्या अर्ध-जागृतीचें पूर्ण दिवसांत रूपांतर झालें आहे, आणि आतां आपणांला निरोप घेतलाच पाहिजे.

स्मृतीच्या संधिप्रकाशांत जर पुनः एकदां आपलें मीठन होईल, तर पुनः आपण परस्परांशीं वार्तालाप करूं, आणि तुम्ही मला अधिक गाढ गीत गाळ.

आणि जर दुसऱ्या एकाद्या स्वप्नांत आपले कर जुळले, तर आपण आणखी एक मनोरा आकाशांत उभारूं.

असें म्हणून त्यानें आपल्या खलाशांना इषारां केला, आणि लागलीच त्यांनीं नांगर वर खेंचला, आणि बांधिलेल्या दोरांपासून नौका मोकळी केली, आणि ते पूर्वेकडे चालले.

आणि जणुं एकाच हृदयांतून निघावा त्याप्रमाणें लोकांमधून शोकध्वनि निघाला, आणि तो संध्येच्या लायेमध्ये फैलावला, आणि तुतारीच्या एकाद्या महान् ध्वनीप्रमाणें सखुद्रावर सर्वत्र पसरला.

अल्मित्रा तेवढी शांत होती; धुक्यामध्ये नौका अदृश्य होईपर्यंत तिच्याकडे ती एकाग्र दृष्टीनें बघत राहिली होती.

आणि सर्व लोकांची पांगापांग झाल्यावर सखुद्रतटावर एकटीच उभी राहून आपल्या हृदयांत ती अल-सुस्तफाच्या वचनाचें स्मरण करीत होती :

“आणखी थोडा वेळ, वायूवर एक क्षणभर विश्रांति, आणि एक अन्य माता मला धारण करील.”

REFBK-0007565

REFBK-0007565